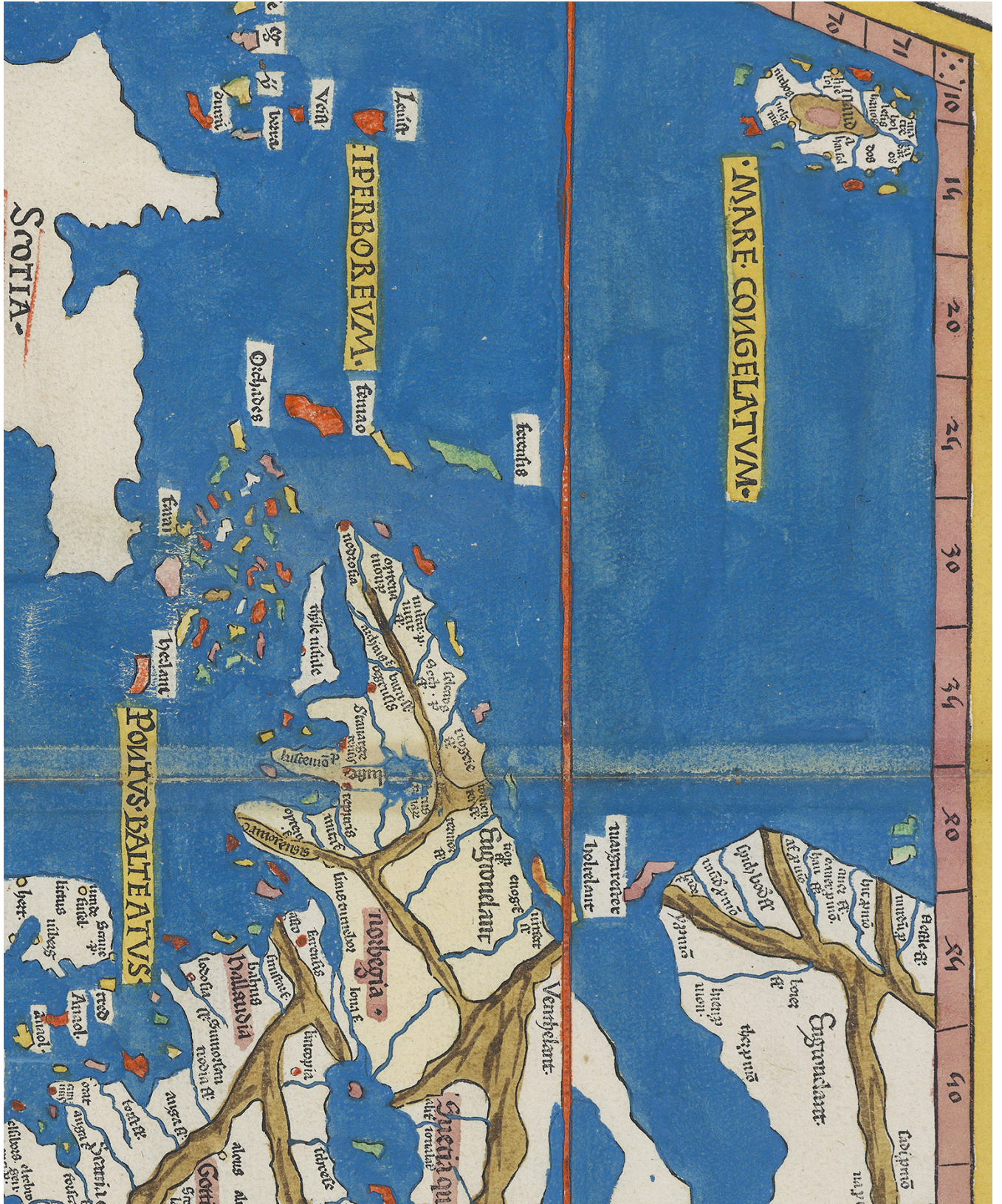

Ottar

Gamledagers forestillingsverden
om det nordlige:
**Nordområdekart fra
perioden 1480–1750**

1-2 · 2024 · Nr. 347-348 · Årgang 70

Bildet viser en kniv som er laget av den ene fortannen til en bever. Tannen har blitt spaltet og overflatene slipt. Kantene er fortsatt skarpe, 7000 år senere. Kniven er funnet på en fangstboplass på sørsiden av Varanger. Blant de andre funnene er skår av den aller eldste keramikktypen i Norge, forskjellige jakt- og fiskeredskap i stein, og bein, avfall etter redskapsproduksjon og bein fra blant annet torsk, rein og sel. Kamkeramikken og kniven presenteres, sammen med et knippe andre utvalgte gjenstander fra Universitetsmuseets arkeologiske samlinger, i boka «Fragmenter fra Nord-Norges fortid» som publiseres våren 2024.

Tekst: Marianne Skandfer, UiT Norges arktiske universitetsmuseum.
Foto: Mari Karlstad, UiT Norges arktiske universitetsmuseum.

Ansvarlig redaktør:

Lena Aarekol

Fagredaktør:

Jostein Kjærandsen

Hefteredaktør:

Per Pippin Aspaas

Manuskript og tips om tema,
bes sendt til:

Ottar, Norges arktiske universitets-
museum, PB 6050, Langnes,
9037 Tromsø

Tlf. 77 64 40 00

E-post: ottar@uit.no

Ottar digitalt:

<https://septentrio.uit.no/ottar>

Ottar utgis av Norges arktiske universitetsmuseum
og akademi for kunstfag

UiT Norges arktiske universitet

Utkommer med 4 hefter i året. Årgang 70.

Grafisk produksjon og trykk:

Grafiske tjenester, UiT Norges arktiske universitet.

Den digitale utgaven av dette heftet er tilgjengelig på

<https://doi.org/10.7557/ottar.701-22024>

Redaksjonen er ikke ansvarlig for den enkelte forfatters synspunkter.

Alle tekstene i dette Ottar-heftet er lisensiert med CC BY 4.0. Den enkelte artikkelforfatter er opphaver. For informasjon om gjenbruksvilkår for de enkelte illustrasjonene, følg lenker i bildeteksten.

ISSN 2704-0933 (online)

ISSN 0030-6703 (trykt utgave)

Ottar

Gamledagers forestillingsverden om det nordlige: Nordområdekart fra perioden 1480–1750

Populærvitenskapelig tidsskrift fra
Norges arktiske universitetsmuseum
nr. 347–348 · 2024

Ottar sa til Herren sin, Alfred konge, at han budde lengst nord i landet ved Vesthavet. Han sa at landet likevel var mykje lenger mot nord, men at det er heilt ubygt. Einast på nokre få stader her og der held finnar til. Om vinteren driv dei med jakt og om sommaren med fiske ved havet.

Slik begynner fortellingen til den nordnorske høvdingen Ottar. Omkring 890 foretok han en reise til England, og ga Kong Alfred en beretning om Nord-Norge og om en ferd langs kysten til Kvitsjøen. Beretningen ble føyd inn i kong Alfreds oversettelse av Orosius' verdenshistorie. Inspirert av den gamle håløghøvdingens nysgjerrighet og fortellerglede, har OTTAR siden 1954 trykt artikler om nordnorsk og arktisk natur, kultur og samfunnsliv.

Forside:

Utsnitt av Nicolaus Germanus' «Tabula Moderna Prussie Livonie Norbegie Et Gotie», opprinnelig utgitt som illustrasjon til en latinsk utgave av Ptolemaios' *Geografia* (Ulm 1482). Dette fargelagte eksemplaret er det aller eldste dokumentet i Universitetsbibliotekets samling i Tromsø. Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/34>

Bakside:

Norden-kart fra en italiensk utgave av Olaus Magnus sitt store bokverk om de nordiske folkene, *Historia delle genti et della natura delle cose settentrionali* (Venezia, 1565). Kartet ble første gang trykt i Johannes Magnus' *Historia de omnibus gothorum sueonumque regibus* (Roma, 1554). Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/590>

Innledning

Per Pippin Aspaas.....2
<https://doi.org/10.7557/ottar.7446>

Kartskapernes Norge – fra renessansens forestillingsverden til opplysningstidens grensedragninger

Benedicte Gamborg Briså.....4
<https://doi.org/10.7557/ottar.7447>

«Emellomm Grønlandt oc Rytzlandt»:

Grønlands forhold til omverden på gamle kart

Ian Peter Grohse.....25
<https://doi.org/10.7557/ottar.7503>

Vardøhus och Finnmark på tidigmoderna kartor

Henning Hansen.....40
<https://doi.org/10.7557/ottar.7504>

Kharybdis i Norskehavet: Avbildninger av Moskstraumen på kart fra 1500-talet

Simon Franzen.....53
<https://doi.org/10.7557/ottar.7505>

Nordnorske stedsnavn på 1500-tallets kart

Per Pippin Aspaas.....66
<https://doi.org/10.7557/ottar.7506>

Willem Barentsz' polarekspedisjoner og kunsten å sette seg selv på kartet

Andreas Klein.....79
<https://doi.org/10.7557/ottar.7507>

Innledning

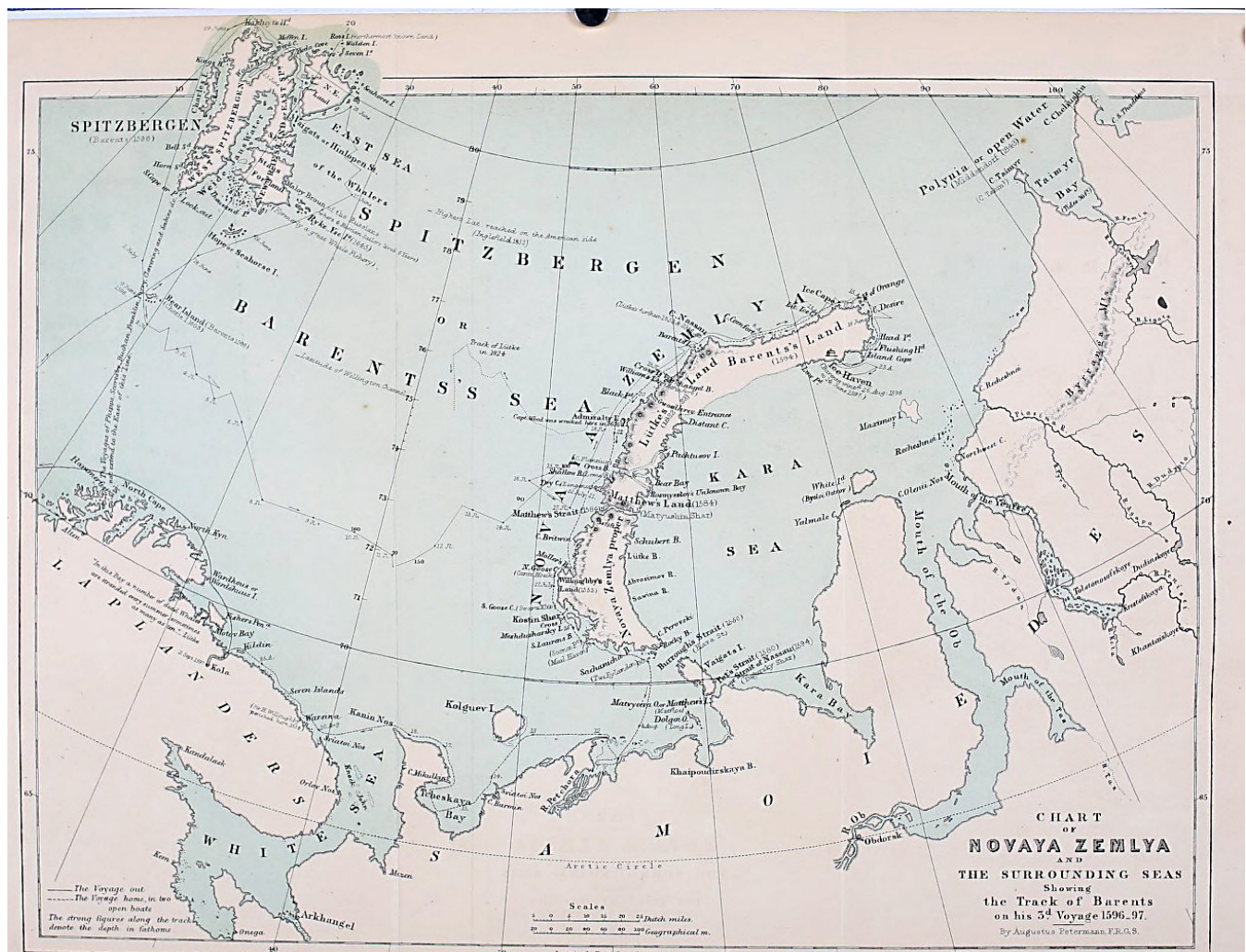
<https://doi.org/10.7557/ottar.7446>

Vinteren 2019/20 kjøpte UiT Norges arktiske universitet en sjelden kartsamling. Det dreier seg om bortimot hvert eneste kart over Nordområdene som ble utgitt i perioden fra trykkekunstens begynnelse på 1400-tallet og fram til Barentzs-ekspedisjonene ved inngangen til 1600-tallet. Et fantastisk forskningsmateriale kom dermed i offentlig eie. Kombinert med den enda større samlingen ved Nasjonalbiblioteket, som også har fått et betydelig påfyll i nyere tid med innlemmingen av Ginsbergs samling, er Norge blitt en kartnasjon av rang.

Å forvalte slike samlinger stiller store krav til bevaring – men også til systematisering,

digitalisering og formidling av materialet. Dette heftet av Ottar er et tiltak i den retningen.

Tidsmessig begynner vårt Ottar på slutten av middelalderen og stopper ved midten av 1700-tallet. Hvis vi skulle strukket oss enda hundre år lenger fram i tid, ville leseren trolig hatt få problemer med å få kartene til å stemme med terrenget. FIGUR 1 viser et kart trykt i London i 1853, som illustrasjon i et praktverk utgitt til minne om nederlendernes heroiske reiser 250 år tidligere. Den unge mannen som laget det, ble senere en av verdens førende geografer, August Heinrich Petermann i Gotha. Petermann var en mann for framtida, en modernisator av geografien som fag. Det spesielle med akkurat dette kartet er

Figur 1. Kart laget av August Heinrich Petermann, trykt i boken *A True Description of Three Voyages by the North-East Towards Cathay and China* [...], redigert av Charles T. Beke (London, 1853).

Digitalisering: University of California libraries. <https://archive.org/search.php?query=external-identifier%3A%22urn%3Aoclc%3Arecord%3A1042892289%22>

at det er det aller eldste hvor betegnelsen Barents Sea er brukt. Virkningen av dette påfunnet er så påtagelig at vi knapt legger merke til det i dag, «alle» vet jo hva Barentshavet er og hvor det ligger.

For fem hundre år siden var bildet av nord helt annerledes. Mye var ukjent her «Nord i tåkeheimen», slik Fridtjof Nansen uttrykte det. De gamle kartene egner seg dårlig som veivisere i den faktiske geografien i nord, til det er de for unøyaktige og bent fram fantasifulle. Men som veivisere i en annen betydning av ordet er de fabelaktige: For den som prøver å finne veien inn i gamledagers forestillingsverden om det nordlige, er det knapt noe bedre sted å starte enn ved å studere gamle kart. Som leseren snart vil merke, var det stor variasjon i hvordan nordområdene ble tegnet. Kartografene var oppfinnsomme og tok seg mange friheter, men likevel var det visse faste innslag. Doktogradsstipendiat *Simon Franzen* og bokhistoriker *Henning Hansen* trekker fram hvert sitt «standardelement» – den beryktede Moskstraumen og Vardøhus festning. Der malstrømmen ved Lofoten fikk påskriften «Kharybdis» og slik ble knyttet til antikkens mytologi, antok festningen i Varanger dimensjoner som satte den på linje med byer som Trondheim, Bergen og Stockholm. Disse forestillingene – om en livsfarlig malstrøm lik den Odyssevs måtte passere under sin ferd, og om en stor metropol langt oppe i nord – var temmelig seiglivete.

En annen seiglivet oppfatning var forestillingen om at Grønland hang fast i enten Kvitsjøen eller Finnmark, og at inuitter (eller samer?) regelmessig vandret fram og tilbake over denne landbruen. Historiker *Ian Peter Grohse* gir oss innblikk i de lærde diskusjonene om Grønland, fra middelalderens teologer og framover mot Barentsz-ekspedisjonene. Bokhistoriker *Andreas Klein* griper på sin side fatt i de tre ekspedisjonene som gjorde nettopp Willem Barentsz berømt – eller, det vil si: Berømmelsen kom neppe helt av seg selv, men fordret en god mediestrategi. Og hva var vel mer strategisk enn å sette seg selv på kartet?

Kart og andre illustrasjoner som sprang ut av forsøkene på å trenge gjennom den tåkete geografien lengst mot nord, har mange talende detaljer og påskrifter. En viktig type påskrift på kartene, den gang som nå, er stedsnavn. Men utvalget av steder er ikke alltid så lett å bli klok på. I artikkelen signert latinfilolog *Per Pippin Aspaas* diskuteres nordnorske stedsnavn på 1500-tallets kart og hva det mon kan skyldes at akkurat de har havnet der. Sist, men ikke minst, inneholder dette Ottar-heftet en oversiktsartikkel om nordområdekartenes historie fra renessansen og fram til grenseoppmålingene

mellom den svenske og den dansk-norske staten under opplysningstiden. Karthistoriker ved Nasjonalbiblioteket, *Benedicte Gamborg Briså*, øser her av kunnskaper ervervet gjennom flere tiår med fordypning i emnet.

Briså har også lest gjennom samtlige manus til dette heftet og dermed bidratt til å luke ut en hel del misforståelser og skjønnhetsfeil. Vi må også takke forskningsgruppen *Creating the New North*, og spesielt professor Sigrun Høgetveit Berg, for konstruktiv kritikk av våre forskningsekskursjoner inn i en epoke hun vet mer om enn de fleste.

Vi håper leseren vil sette pris på de mange illustrasjonene, og la seg smitte av den samme nysgjerrigheten og begeistring som har drevet dette Ottar-heftet fram. Vi har vært nøye med å legge inn lenker til høyoppløselige digitaliseringer av alle kartene, slik at det skal være enklest mulig å klikke seg videre og zoome inn på detaljer. I noen få tilfeller er digitaliseringene ikke lagt ut på nettet ennå, men det kommer. Enn så lenge kan de nytes her, sammen med tekster som hver på sin måte oppmuntrer leseren til å bli med på oppdagelsesferd tilbake til nordområdekartografiens pionertid.

Per Pippin Aspaas
hefteredaktør

Kartskapernes Norge – fra renessansens forestillingsverden til opplysningstidens grensedragninger

Benedicte Gamborg Briså

<https://doi.org/10.7557/ottar.7447>

Gamle kart forteller om hva mennesker før oss trodde, visste og kunne. For Norges del forteller kartene historien om hva de lærde på kontinentet visste om oss, hvordan de så på oss og hva de interesserte seg for her i nord. Fra midten av 1700-tallet – da norske karttegnere begynte å komme ordentlig på banen – forteller kartene om hva vi visste om oss selv. Historien om kartleggingen av Europas nordligste region starter på 1400-tallet. Konteksten må vi imidlertid tilbake til antikken for å finne.

Omkring år 1400 ble det stadig mer utbredt blant europeiske intellektuelle å dyrke antikken. De mange hundre årene som skilte dem fra denne fjerne fortiden ble hånlige avskrevet som «middelalderen». Samtiden skulle nå bli antikkens gjenfødelse, renessansen. Karttegningen ble avgjørende formet av denne tidsånden da geografene gjenoppdaget matematikeren Ptolemaios' verk *Geografia*.

Store deler av den greske antikkens geografiske vitenskap hadde ikke overlevd i Vest-Europa i middelalderen; den var imidlertid blitt tatt vare på i Konstantinopel, som var senter i Østromerriket og sete for den kristne og greskspråklige østromerske keiseren. Dette riket omtales ofte som Det bysantinske riket, eller bare som Bysants. Årsakene til at mye av den greske vitenskapelige kunnskapen hadde gått i glemmeboka for Europa er flere. En av de viktigste var Romerrikets, det vil si Vestromerrikets, fall på slutten av 400-tallet. De påfølgende 500 årene var det ikke interesse eller lærdomssentre nok i det vestlige Europa til at man greide å lære videre den greske antikkens kunnskap til nye generasjoner.

Fra slutten av 1300-tallet fryktet Konstantinopel en muslimsk osmansk invasjon. Frykten var berettiget, for i 1453 erobret Det osmanske riket, altså tyrkerne, Konstantinopel. Erobringen markerer slutten på Det bysantinske riket, og siden da har Konstantinopel vært muslimsk. I dag heter byen Istanbul. I forkant av denne erobringen valgte en del av innbyggerne å flytte til Europa. Lærde bysantinere brakte med seg avskrifter av antikke greske vitenskapelige skrifter som hadde vært skrevet av og oppbevart i klostre og biblioteker. Da skriftene ankom Vest-Europa, var mye av innholdet i dem helt ukjent her. Blant disse greskspråklige skriftene var Ptolemaios' verk

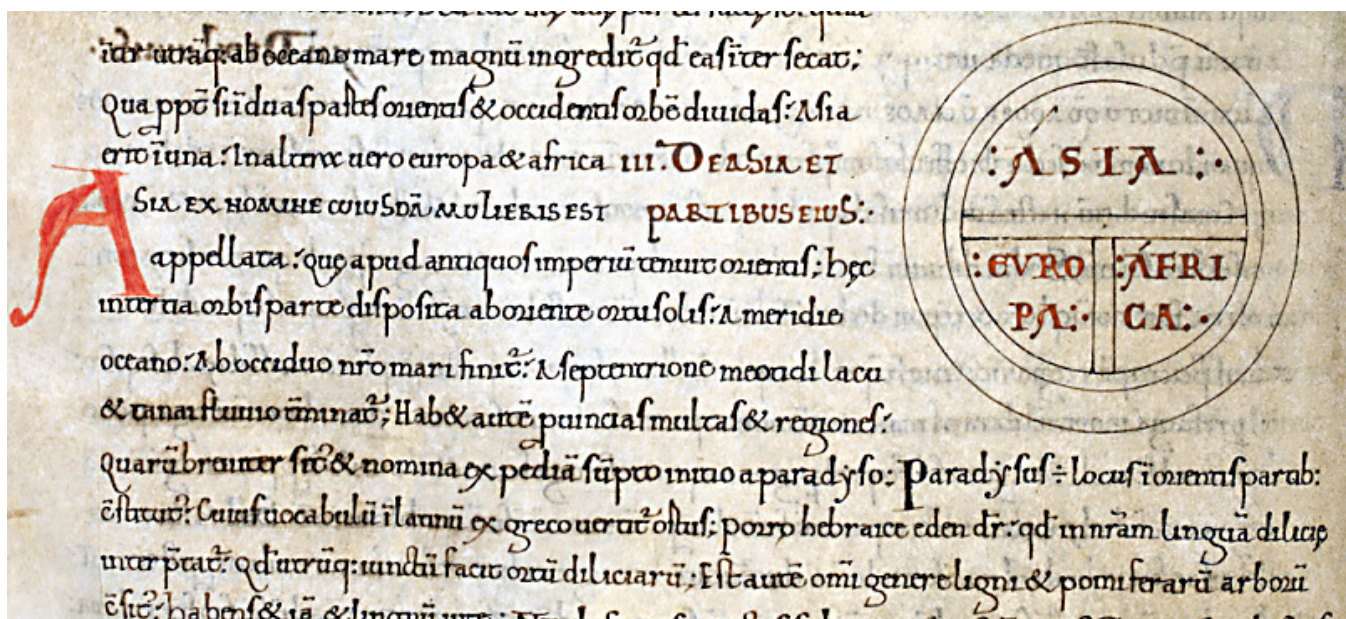
Geografia. Dette er et læreverk i kartprosjeksjoner og karttegning, skrevet i Alexandria på 100-tallet e.Kr. I 1406 ble *Geografia* oversatt fra gresk til latin og kunne dermed leses av alle Europas lærde.

Tidens snuoperasjon

I middelalderen hadde man i Europa tegnet verdenskart. Disse kartene ble oftest tegnet med Orienten – der solen står opp – øverst og Jerusalem, troens sentrum, i midten. Typisk for dem er at de er runde og ser ut som om de har bokstaven T inni bokstaven O. I dag går disse kartene under betegnelsen TO-kart. TO-kartene er skjematisk og viser de tre kjente verdensdelene Europa, Asia og Afrika. Verdensdelene vises adskilt av vann, og det er vannet som danner T-en. O-en representerer det verdensomsluttende havet. På noen av TO-kartene er navnene til Noahs tre sønner Sem, Kam og Jafet skrevet inn i den verdensdelen hver av dem befolket etter syndefloden, henholdsvis Asia, Afrika og Europa. Formålet med TO-kartene var ikke å vise eksakte kystlinjer eller å plassere stedsnavn nøyaktig, men å gi en visuell beskrivelse av Guds skaperverk.

Ptolemaios, og den lange greske geografiske kunnskapstradisjonen han tilhørte, hadde et verdensbilde uten et geografisk eller religiøst sentrum. Grekerne visste at jordklodens rotasjonsakse går fra pol til pol, som når man stikker en pinne gjennom midten av en appelsin og snurrer på appelsinen. Det var denne nord-sør-aksen de, inkludert Ptolemaios, forholdt seg til når kloden skulle avbildes på kart. Ptolemaios' (for lengst tapte) kart hadde derfor nord opp, noe sentrum hadde de ikke.

Gjenoppdagelsen av Ptolemaios på 1400-tallet førte til at avskrifter og oversettelser av hans

Figur 1. TO-kart i Isidorus av Sevilias *Etymologiae* (et verk fra tidlig 600-tall), her i et manuskript fra 1000-tallet. T-en representerer vannveiene som deler verden inn i verdensdeler: Den vertikale streken i T-en er Middelhavet. T-ens høyre horisontale arm representerer Nilen, som skiller Afrika fra Asia, mens den venstre er Egeerhavet som går over i elven Don, det gamle skillet mellom Europa og Asia. Jerusalem er tenkt i midten, rett over midten av T-ens tverrstrekk.
<https://blogs.bl.uk/digitisedmanuscripts/2016/04/isidore-of-seville.html>
 Digitalisering: British Library, London.

Geografia spredte seg i Europa. Ganske raskt etter at trykkekunsten ble oppfunnet på midten av 1400-tallet, kom verket også ut som trykte bøker med trykte kart. Denne gjenoppdagelsen førte til at Europa i løpet av 1400-tallet forkastet middelalderens måte å tegne verdenskart på – TO-kartene med Jerusalem i midten og øst opp – og gikk over til å lage verdenskart med nord opp, slik Ptolemaios og grekerne hadde gjort. Denne overgangen representerer det største skillet i kartografiens historie og må kunne kalles tidens snuoperasjon. Gjenoppdagelsen av Ptolemaios regnes som starten på utviklingen frem mot vår tids kart.

1482-versjonen av Ptolemaios' verdenskart

Selv om Ptolemaios representerte noe nytt for 1400-tallets europeere, ble det raskt klart at hans geografiske kunnskap ikke var komplett. For eksempel hadde ikke Ptolemaios hatt nok kunnskap om det nordlige Skandinavia til å inkludere oss i sitt verk. Den kjente verden i antikken strakte seg fra Kanariøyene i vest til Kina i øst og fra Sentral-Afrika, Sri Lanka og Sørøst-Asia

i sør til Skottland og Danmark i nord. Det var dette området som ble vist på verdenskartene i Ptolemaios-manuskriptene og i de første trykte utgavene av Geografia.

Nicolaus Germanus var redaktør for den fjerde trykte utgaven av Geografia, utgitt i Ulm i Tyskland i 1482. Han tillot seg å tilføye ny informasjon ved å utvide verdenskartet i nord, slik at den skandinaviske halvøy kom med. Første gangen vi er med på et trykt verdenskart er altså på en 1482-modernisering av et kart fra 100-tallet e.Kr. Karthistorien er med andre ord ingen rett utviklingslinje.

På Germanus' verdenskart fra 1482 utgjør polarsirkelen kartets øvre ramme, og Skandinavia befinner seg derfor delvis utenfor rammen. Polarsirkelen er helt korrekt plassert på 66. breddegrad. Dette hadde Germanus fra Ptolemaios, som i sin tur bygget på persisk, indisk og babylonsk kunnskap. Man vet ikke nøyaktig når konseptet om å dele jorden inn i lengde- og breddegrader vokste frem, dette var trolig en lang prosess med mange blindveier og avstikkere. For

→ Kart side 6–7. Figur 2. Verdenskart fra Ptolemaios' *Geografia*, red. Nicolaus Germanus, utgitt av Leonhart Holle, Ulm 1482. Den brune buede rammen som avgrensner kartet øverst, er polarsirkelen. Den hvite halvøya som stikker opp i det mørkeblå havet nord for polarsirkelen er Grønland. Rett til venstre for Grønland skjærer polarsirkelen gjennom en litt knudrete halvøy. Det er den skandinaviske halvøy og første gangen vi er avbildet på et trykt verdenskart.
https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digikart_gaa0010000661
 Digitalisering: Nasjonalbiblioteket.

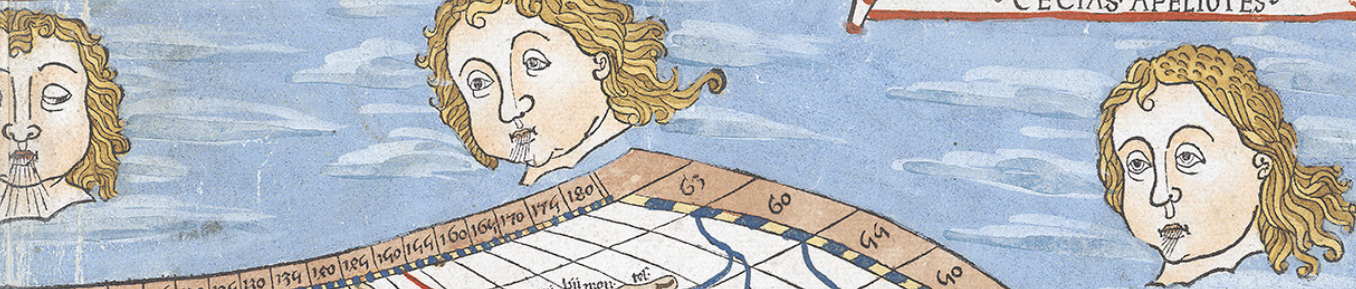

me. Schmitzer de Arnshheim. &

VEL APARCTIAS.~

~ AQVILIO VEL BOREAS.~

~ CECIAS APELIOTES.~

~ SUBSOLANVS.~

~ VEL NOTVS.~

~ EVRIOTVS.~

~ WLTVRIVS EVRVS.~

Figur 3. Nordenkart fra Ptolemaios' *Geografia*, red. Nicolaus Germanus, utgitt av Leonhart Holle, Ulm 1482. Den store hvite halvøya øverst er Grønland. Norge er spissen på midten som peker vestover. De fargerike øyene mellom Norge og Skottland er Orknøyene, Færøyene og Shetland. Nordenkartet i Ulm-utgaven og dets etter hvert noe moderniserte etterfølgere, representerte samtidens kunnskap om nordområdene.
https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digikart_gaa0010000660
 Digitalisering: Nasjonalbiblioteket.

antikkens geografer var mørketid og midnattssol i polarområdene en logisk konsekvens av jordens kuleform. Siden de kjente jordens omkrets, greide de å beregne polarsirklenes plassering – selv om de ikke kjente landene som ligger der. Med 1482-utgaven av Ptolemaios' Geografia var det ikke bare første gang den skandinaviske halvøy kom med på et trykt verdenskart, det var også første gang man fikk plassert riktig land under den nordlige polarsirkel.

Det første trykte nordenkart – en tabula moderna

Vi vet ikke når originalen av Ptolemaios' Geografia gikk tapt. Avskriftene fra Bysants ble skrevet på 1200–1300-tallet, og det spørs nok om de er avskrifter av originalen, mest sannsynlig er de avskrifter av avskrifter. 53 slike greske Ptolemaios-manuskripter fra Bysants har overlevd til i dag,

men kun 16 av dem inneholder kart. De fleste av disse har til felles at de inneholder ett verdenskart og 26 regionkart. Det er tydelig at dette var en fast inndeling, for de 26 regionkartene består av ti kart over europeiske områder, tolv over asiatiske og fire over afrikanske områder – alle fast nummerert. Noe regionkart over Norden inngikk ikke i verket.

Germanus utvidet ikke bare verdenskartet i nord slik at den skandinaviske halvøy kom med, han supplerte også verket med en håndfull regionkart over områder som opprinnelig ikke hadde vært med i boken. Disse nylagde kartene kaltes allerede på 1400-tallet for *tabulae modernae* eller *novae*, «moderne (eller nye) tavler». Nordenkartet fra 1482 er en slik tabula moderna – det første trykte nordenkartet. Kartet ble laget i Ptolemaios-stil og er rett og slett puslespillbiten nord for det Ptolemaios kjente til. I norsk karthistorie er derfor

Figur 4. En forminskert kopi (ca. 1/4 størrelse) av Olaus Magnus' «Carta Marina» fra 1539, utført av Antonio Lafreri og publisert i Roma 1572. Mylderet av scener og detaljer er vanskelig å orientere seg i. Olaus laget derfor et system av store og små bokstaver med tilhørende forklaring i tekstrammen nederst. Lafreri byttet imidlertid ut Olaus' forklaring med en hilsen til leseren. De opprinnelige latinske forklaringene kan leses i moderne svensk oversettelse, sammen med en digitalisering av originalen fra 1539, på <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-88495>. Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digikart_gaa0010000703

årstallet 1482 viktig; det var året da «Norbegia» første gang ble trykket og angitt på et regionkart over vår del av verden.

Vi vet lite om hva som var Germanus' kilder da han utformet nordenkartet. Det er imidlertid vanlig å anta at han var kjent med det eldste nordenkartet vi i dag kjenner til; dansken Claudius Clavus' håndtegnede kart fra ca. 1427 (se Figur 2 i Grohses artikkel). Germanus var ikke den første som mente at Ptolemaios' Geografia trengte å bli supplert med et nordenkart, for Claudius Clavus' kart står faktisk i et håndskrevet eksemplar av Geografia. Bokens eier da den var ny var kardinal Guillaume Fillastre, og det var han som på midten av 1420-tallet besørget både oversettelse av teksten fra gresk til latin til dette eksemplaret og tegningen av kartene. «Moderniseringen» av Ptolemaios startet altså en god stund før 1482, selv om Nicolaus var den første til å tilføye nye kart på trykk.

Nordenkartet til Nicolaus er utstyrt med fjorder, fjell og øyer, og blant de norske stedsnavnene finner vi Oslo, Stavanger, Bergen, Nidaros og Trondenes. Trondenes ligger utenfor Harstad, var høvdinggård i vikingtiden, handelssted og det religiøse tyngdepunktet i Nord-Norge gjennom hele senmiddelalderen. Kartet skapte presedens for hvordan nordenkart ble utformet, og vesentlige endringer – som å snu Norge slik at landet går mer nord-sør enn å peke vestover med Nidaros på den vestligste tuppen – skjedde ikke før om lag 50 år senere, på 1530-tallet. Inntil da var alle nordenkart å finne i Ptolemaios-utgivelser eller i Ptolemaios-inspirerte utgivelser – som alle bygget på nordenkartet i Ulm-utgaven.

Olaus Magnus

Den lærde svenske presten Olaus Magnus reiste fra Sverige i 1523 som utsending fra den nye kongen, Gustav Vasa. Oppdraget hans var å be paven om godkjennelse av valget av sin bror Johannes som ny erkebiskop. Etter få år ble det imidlertid klart at Gustavs religiøse sympatier gikk i luthersk retning, og Olaus ble værende i eksil på kontinentet for å kjempe den katolske kirkens sak. Paven utnevnte med tiden Johannes og deretter Olaus til erkebiskoper for den svenske katolske kirken, men ingen av dem vendte noen gang hjem.

I Venezia i 1539 ga Olaus ut «Carta Marina», et stort kartverk som viser de nordiske landene, Nordsjøen og Østersjøområdet. I 1555 kom hans store bok om «De nordiske folkenes historie», en bred fremstilling av geografi, levevis og dyreliv i Norden. Boken har hundrevis av illustrasjoner, og mange av dem var hentet fra kartets vell av detaljer. Både kartet og boken vakte stor oppmerksomhet, og illustrasjoner fra begge dukker opp i en rekke 1500- og 1600-tallsutgivelser.

Jacob Zieglers kart over Norden fra 1532 er så vidt vi vet det første kartet der den skandinaviske halvøy er orientert nord-sør og ikke øst-vest som på Ulm-kartet og dets etterfølgere (se artiklene til Grohse og Aspaas). Ziegler forteller at han var i kontakt med den norske erkebiskopen Erik Valkendorf og Olaus Magnus' bror Johannes i Roma, og at de fortalte og viste ham så mye om landene i nord at han kunne tegne kartet og skrive skildringen i boken der kartet står. Ziegler selv hadde neppe vært i Norden og hans øvrige kilder kjenner vi ikke.

Sammenlignet med Olaus' «Carta Marina» er Zieglers kart forholdsvis lite og enkelt. Informasjonen Ziegler fikk fra de to skandinavernes bidro muligens til at han kom Olaus i forkjøpet med å snu den skandinaviske halvøy riktig vei. For Olaus' «Carta Marina» var uvanlig stort, 121 x 167 cm, trykt på ni blad og med en utrolig mengde detaljer. Og det har naturlig nok tatt tid å utarbeide og lage et så stort kart.

En del år før han lagde «Carta Marina» hadde Olaus foretatt en lengre reise i Norge og Sverige. Han kjente derfor Norden bedre enn noen av dem som tidligere hadde laget kart over området. Siden Olaus ikke tok utgangspunkt i 1482-kartet eller de senere versjonene av det, representerte «Carta Marina» i 1539 noe helt nytt; tross sine feil og unøyaktigheter var det en forbløffende nøyaktig og geografisk korrekt fremstilling av Norden. «Carta Marina» var også et slags leksikon, der tilskueren kunne lære om Norden, om geografien, området, dyr og mennesker. «Carta Marina» ble det nye utgangspunktet for hvordan Norden ble vist på kart. Lokalkart over Norge eller det nordlige Skandinavia fantes fremdeles ikke. I dag finnes bare to kjente eksemplarer av «Carta Marina», og de eies av Universitetsbiblioteket i Uppsala og Statsbiblioteket i München.

→ Kart side 12–13. Figur 5. Willem Barentsz: «Hydrographica Septentrionalis Norvegiae partis descriptio ...» fra Lucas Wagheners *Spiegel der Zeevaerdt*, Leiden 1596. Bikartet lengst til venstre viser Vardøya med Vardø og 1300-tallsfestningen Vardøhus. Vardø var et av de faste stoppestedene for handelsfartøyer som skulle videre østover, blant annet til Arkhangelsk. Det andre bikartet viser øya Kildin, som ligger ved innløpet til det som i dag heter Murmanskfjorden. Kildin var i flere hundre år viktigste havn og handelsplass på nordkysten av Kolahalvøya.

Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digikart_gaa0010001068

20 | 25 | 30 | 35 | 40
 horum 15 uni gradui respondent
 tot 15 in eenen graed.
 25 | 30 | 35 | 40 | 50
 1/2 uni gradui competentia
 tot 17 1/2 in een graed

is descriptio in qua
 as figere, Brevia item
 us, topographice desig:
 7.
 xste deel van Norwe-
 en de Noortcaep, tot de
 de havenen ende reeden
 ondiepten schuwen sal,
 boven int graet ghestelt.

C Orlogones
 Tabula in modum scu-
 toru suffiguntur pedibus homi-
 num & equorum ne in nivibus submergantur.

← Kart side 14–15. Figur 6. Frederick de Wit: «Finmarchiæ et Laplandiæ Maritima», Amsterdam ca. 1680.
Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digikart_gaa0010000878

Det første lokalkartet over det nordlige Skandinavia

Utover på 1500-tallet frigjorde kartskapernes seg stadig mer fra Ptolemaios. Storskala produksjon av moderne kart kom i gang som et resultat av innovasjoner i trykkekunsten, og for Norges del som en konsekvens av Nederlandenes handelsmessige blomstring på slutten av 1500-tallet. Nederlandske handelsmenn handlet langs norskekysten og meldte inn geografiske opplysninger når de kom hjem. Karttegnerne reiste altså ikke selv til Norge for å kartlegge landet; kartene de laget var et resultat av annenhånds kunnskap. Dette bærer kartene preg av, for handelen foregikk med skip og nederlenderne var av den grunn hovedsakelig interessert i kysten. Nederlendernes kart inneholder derfor primært kystnavn, som er plassert på rekke og rad langs kysten. Kartene deres kan minne om dagens

T-banekart, der stasjonenes – her kystnavnernes – rekkefølge er det viktigste og hvor det som er til sidene er irrelevant og følgelig ikke tatt med.

I 1584–1585 ble det som regnes som verdens første trykte sjøatlas utgitt; nederlenderen Lucas Waghenaers *Spieghel der Zeevaert*, «Sjøfartens speil». Sjøatlasen inneholder et europakart og 44 kart over europeiske kyststrekninger, hvorav tre over kysten fra Jæren til Båhuslen. Dette var de første lokalkartene over Norge. På dem finner man steder som den gang var viktige uthavner eller blomstrende små handelssteder. Sjøatlasen inneholder også både seilingsbeskrivelser som forklarer seilingsrutene og tegninger av kysten sett fra sjøen. Slike tegninger kalles kystprofiler og gjorde at man hadde seilingsmerker og sjekkpunkter underveis i seilasen. Waghenaers sjøatlas ble en formidabel suksess, og oppdaterte, reviderte og utvidede utgaver kom på til sammen fem språk de neste 20 årene. Stedsnavn og opplysninger på Waghenaers kart ble gjenbrukt og oppdatert av en rekke kartografer, og til ut på 1700-tallet ble alle sjøatlas ofte bare kalt waggoner etter ham.

Figur 7. Kart i Johannes Schefferus: *Johannis Schefferi Argentoratensis Lapponia: id est, Regionis Lapponum et gentis nova et verissima descriptio in qua multa de origine, superstitione, sacris magicis, victu, cultu, negotiis Lapponum, item animalum, metallorumque indole, quæ in terris eorum proveniunt, hactenus incognita; produntur, & eiconibus adjectis cum cura illustrantur*, Ex officina Christiani Wolffii, Frankfurt 1673.
Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2023112928002 (side 22–23)

I 1596 tok Waghenauer med et kart over det nordlige Skandinavia i sjøatlasen – det første lokalkartet overhodet for denne regionen. Kartet bød på helt ny kunnskap; det var et resultat av Nederlandenes forsøk på å finne en arktisk nordøstpassasje, en seilbar handelsrute nord for Skandinavia og Russland og til Østen. I dag omtales de tre ekspedisjonene som fant sted i årene 1594, 1595 og 1596/97, som Barentsz-ekspedisjonene etter navigatøren og kartografen Willem Barentsz. Han var sentral i planleggingen av ekspedisjonene og i tillegg en av ekspedisjonslederne. Barentsz-ekspedisjonene fant ikke noen nordlig sjørute til Østen og var slik sett mislykket, men de bidro definitivt til bedre kunnskap om nordområdene. Kartet over det nordlige Skandinavia må Barentsz ha tegnet etter den første eller den andre ekspedisjonen, for han døde under hjemreisen på den tredje. Barentsz hadde kun seilt, så innlandsområdene i nord visste han lite om. Flere av illustrasjonene som er plassert i innlandet ble derfor hentet annensteds fra, blant annet fra Olaus Magnus' verk om De nordiske folkenes historie og fra «Carta Marina».

Nordens naturressurser

På 1600-tallet ble det vanlig å dekorere kartenes kartusjer – det er de utsmykkede rammene rundt kartenes titler – med illustrasjoner av ressurser og handelsvarer typiske for området kartet viser. På kart over Norge finner vi derfor avbildet mange av de viktige norske eksportvarene, slik som tømmer, fisk – spesielt tørrfisk – arktisk pels og jaktfalker. I tillegg vises ofte levende reinsdyr og sjøpattedyr som hval, sel og hvalross, som nederlendere og andre europeere anså som svært så eksotiske. I kartusjen på Frederick de Wits kart over Finnmark og Lappland fra ca. 1680 vises handelsmenn på nordkalotten. En av mennene er iført ski og har et reinsdyrskinn med gevir på fanget. En annen er opptatt med en trekkrein, mens mannen med den røde pelskantede frakken representerer en viktig nordisk eksportvare, nemlig hermelin. Hermelin er røyskattens hvite vinterpels, og det er kun i områder med snø at den er hvit. Hver sort prikk er en haletipp. Det måtte mange røyskattskinn til for å lage en slik pelskant. Hermelin var en ettertraktet, dyr og langreist luksusvare som det mange steder i Europa var forbeholdt høyadelen og de kongelige å smykke seg med.

Selv om de Wits kart viser store innlandsområder, er det tydelig at det var kunnskapen om kysten kartografen ønsket å formidle. For kartet var et sjøkart og var ment å seiles etter. Det har da også ordet «Maritima» i tittelen og inngikk i de Wits sjøatlas. I innlandet er det plassert et par jaktscener i tillegg til at «Finnmarcken» og «Lappland» er skrevet inn. Ellers er innlandsområdene tomme; de inneholder ikke et eneste stedsnavn.

Innbyggerne i nord

Både den dansk-norske og den internasjonale interessen for urbefolkningen i de nordligste områdene av Skandinavia var intens fra midten av 1600-tallet. Nye utgaver av Olaus Magnus' verk *De nordiske folkenes historie* fikk tittelsider som viste samer i lett gjenkjennelig klesdrakt. Og i 1673 vakte Johannes Schefferus' verk *Lapponia*, Lappland, stor oppmerksomhet. Boken henvendte seg i utgangspunktet til lærde lesere og var derfor på latin. Den ble imidlertid raskt så populær at den i løpet av de neste ti årene ble utgitt på engelsk, tysk, fransk og nederlandsk. Lapponia er en bredt anlagt beskrivelse av samenes levemåte, bosteder, religion, klesdrakt og språk, og regnes som den første i sitt slag. Schefferus satt i Uppsala og skrev, og når han så nordover, var det et langstrakt innland han så. Fokuset i Lapponia er derfor på det svenske innlandet. For å vise leserne hvilket område han forteller om, tok Schefferus med et kart over det nordlige Skandinavia. Dette kartet skiller seg fra både tidligere og de fleste samtidige kart ved at det ikke er sjøveien til handelsstedene på nordkalotten som er vektlagt, men innlandsområdene. Faktisk er knapt et eneste kystnavn skrevet inn. Opplysningene om stedsnavn og topografi i de nordlige innlandsområdene hadde Schefferus fra kartet «Orbis arctoi», laget i 1626 av Anders Bure, som regnes som den svenske kartografiens far.

Lapponia kom på fransk i 1678. Oversettelsen fra latin ble gjort av Augustin Lubin, som var fransk kongelig hoffgeograf. Til den franske utgaven utarbeidet Lubin en ny versjon av kartet, der han reviderte og tilføyde innsjøer og vassdrag i tillegg til å supplere med noen flere stedsnavn.

Også den nederlandske kartografen Herman Moll, som virket i London, vier på sitt kart over Norge og Sverige fra ca. 1712 stor plass til den samiske befolkningen, «the most Remarkable People in Europe», som han skriver i teksten

→ Kart side 18–19. Figur 8. Augustin Lubin: «Carte Nouvelle de la Laponie» i Johannes Schefferus' *Histoire de la Laponie: sa Description, l'Origine, les Moeurs, la Maniere de vivre de ses Habitans, leur Religion, leur Magie, & les choses rares du Pais ...*, traduites du latin de Monsieur Scheffer par L.P.A. Lubin, Paris 1678.

Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009042713001 (side 24–25)

OCEAN SEPTENTRIONAL OU

Lieues de Suede

6 12 24

72

71

70

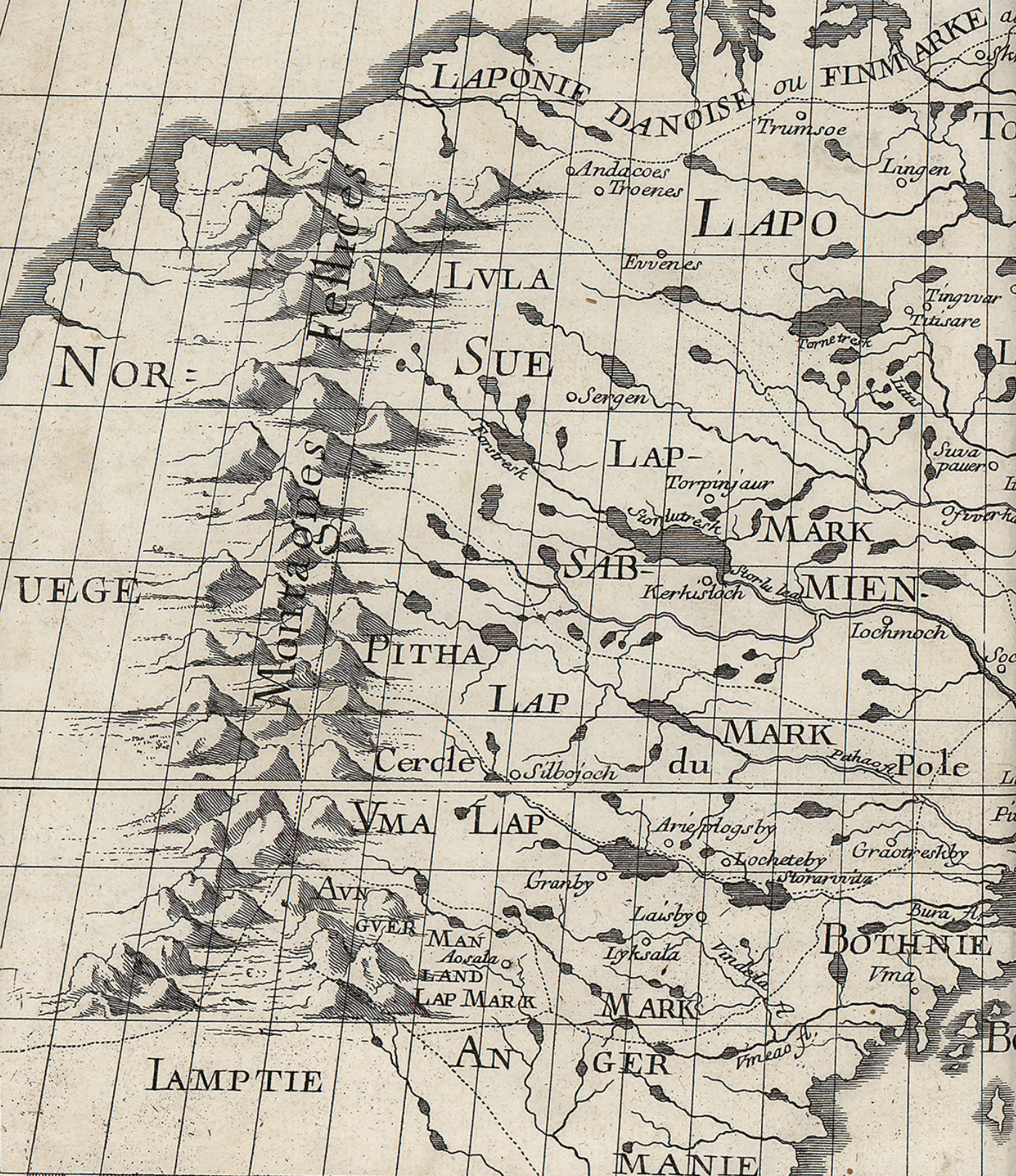
69

68

67

66

65

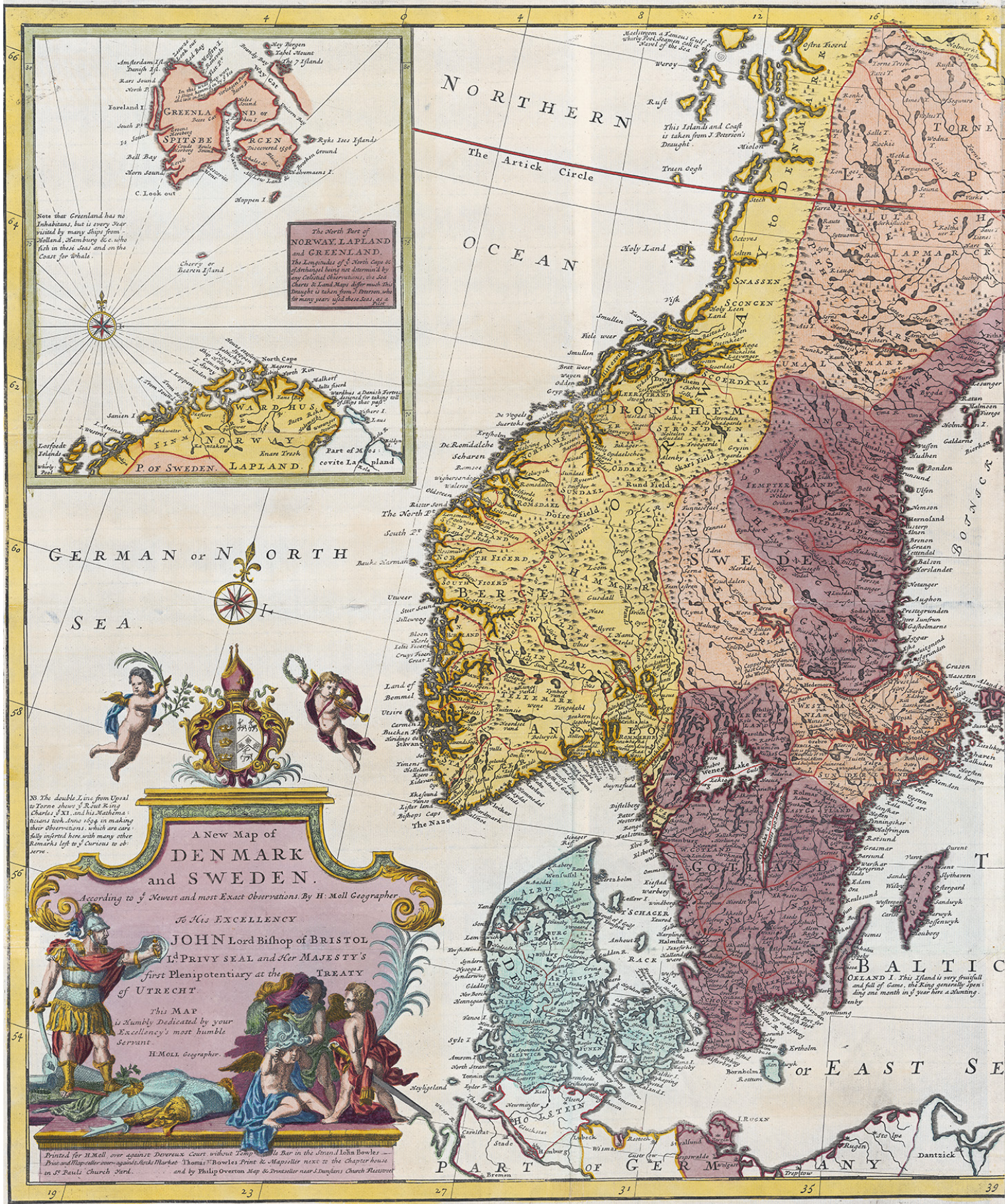
30

35

CARTE
 NOUVELLE DE LA
 LAPONIE
 dressée sur les observations
 des Mathematiciens
 PAR LE R.P. AVG. LVBIN
 Geographe du Roy
 Avec Privilege

B. Mouchet Sculp.

Figur 9. Herman Moll: «A New Map of Denmark and Sweden», London (ca. 1712) ca. 1720. Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digikart_gaa0010000780

nederst på kartet. Illustrasjonene til høyre viser scener fra både trosliv og hverdag. De er sterkt preget av etnografisk nysgjerrighet, og de er mer eksotiserende enn fordømmende. Ikke minst er det slående at Moll fremhever at kirken er luthersk. På denne tiden var den dansk-norske misjonen i ferd med å bli svært intens.

Det var bare en drøy generasjon siden den siste trolldomsprosessen i Finnmark, en prosess som knyttet samisk religion tett til hedenskap og

trolldom. Hovedkartet viser ikke landområdene lenger nord enn til Moskenesstraumen og Torneträsk. De nordligste områdene av Skandinavia, inkludert Spitsbergen, er imidlertid tatt med i et bikart oppe i venstre hjørne.

Med Bures og Schefferus' kart var innlandet i nord blitt forsynt med både innsjøer og stedsnavn – geografisk informasjon som også Moll har tatt med varianter av. Tidlig på 1700-tallet var likevel ikke innlandsområdene i Skandinavia nøyaktig kartlagt

av kartografer som var lokalkjent, hverken i nord eller i sør.

De nasjonale grensene i nord blir til

Opp gjennom århundrene har mange gjort krav på, eller benyttet seg av, de enorme naturressursene nordområdene byr på. Dette har forårsaket mange interessekonflikter. Grenseforholdene i den nordlige delen av Skandinavia og Russland var lenge svært uklare; både nordmenn, svensker og russere hevdet sine

interesser der. Norge hadde siden 1300-tallet hatt Vardøhus festning, som opprinnelig ble bygget for å markere norsk suverenitet i nordområdene og for å sikre nærforsvaret av Vardø. Slik sett hadde Norge en slags hevd på reiseveien dit, altså kysten. Innlandet var det verre med, det var uten nasjonale grenser. På mange av de gamle kartene, slik som Barentsz' kart i Waghenaers sjøatlas og de Wits kart, står det skrevet inn Finnmark i vest og Lapponia i øst, men uten noe klart skille.

Detaljert kartlegging av innlandsområdene i nord ble først gjort på 1740-tallet. Det skjedde i forbindelse med forberedelsene til grensetraktaten mellom Norge og Sverige, som ble undertegnet i 1751. I forkant av traktaten ble hele den norsk-svenske grensen fra sør til nord gått opp, diskutert og forhandlet. Dette gjaldt også riksgrensen mot Finland, som da lå under Sverige. Den såkalte «Finnmarkstvisten» sto sentralt i grensekommisjonens arbeid og dreide seg om fordelingen av innlandsområdene i nord. Hvilke områder var – eller skulle bli – norsk eller svensk? Grensene for det som i dag heter Finnmark var et resultat av forhandlingene som lå til grunn for traktaten i 1751: Det var først da man kom til enighet om hva som skulle defineres som Finnmark og om hvor Finnmarks, og dermed Norges, grense mot Sverige skulle gå. Grensen mellom Norge og Russland var imidlertid fremdeles uklar, den ble først fastlagt i 1826.

Internasjonal handelsvirksomhet hadde altså vært årsak til at kysten ble kartlagt. Det var imidlertid helt andre interesser som forårsaket kartlegging av innlandsområdene. Dette var snarere et nasjonalt anliggende, der målet var å få størst mulig områder inn under kronen slik at de kunne skatlegges. For å lykkes i forhandlingene trengte imidlertid Danmark-Norge detaljerte geografiske opplysninger om de omstridte områdene – man trengte et korrekt kart!

Den norske offiseren, landmåleren og karttegneren Thomas Hans Heinrich Knoff utarbeidet et slikt kart. Det ble i 1749, etter flere års feltarbeid, tegnet for hånd. Knoffs kart er det eldste vi kjenner til der innlandet i Finnmark er detaljert og rimelig riktig gjengitt. Kartet inneholder en mengde stedsnavn, naturlig nok svært mange samiske, og viktige opplysninger for kunnskapen om tilblivelsen av de

← Figur 10. Thomas Hans Heinrich Knoffs håndtegnede kart over Finnmark, 1749. Kartet er et forarbeid til grenseforhandlingene mellom Norge og Sverige. Det endelige kartresultatet, som også ble tegnet av Knoff, befinner seg på Riksarkivet og regnes å være fra ca. 1750. Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digikart_80ga54498

nasjonale grensene på nordkalotten. Den samiske inndelingen i siidaer – kollektiver som hevder, utnytter og forvalter rettighetene i et område – var det nærmeste man kom grenser på nordkalotten, og disse samiske grensene ble lagt til grunn for de nasjonale grensene man vedtok i 1751. Utsjok var en slik siida, og Knoff nevner Utsjok i den forklarende teksten på kartet, da stavet Utzioki. Tana ble valgt som grenseelv, og Norge fikk dermed de store landområdene Kautokeino, Karasjok og den delen av Utsjok som ligger vest for Tanaelven.

Avslutning

Kartleggingen av Norden, som i 1482 startet som en tabula moderna, et kart over områdene nord for det Ptolemaios kjente til, utviklet seg gradvis fra å være et område som var ukjent selv for kartografene som laget kartene, til langsomt å bli utforsket. Europas nordligste områder var bemerkelsesverdig rike på naturressurser, og drivkraften bak utforskningen var derfor handelsrelatert. Siden handelen foregikk med skip, var det kysten som ble kartlagt først. Ved inngangen til opplysningstiden i siste halvdel av 1600-tallet begynte resten av Europa i større grad enn tidligere å interessere seg også for menneskene som bor i nord, noe som avspeiles i kartene. Da de indre delene av Finnmark ble nøyaktig kartlagt midt på 1700-tallet, skjedde det fordi naborikene Sverige (med Finland) og Danmark-Norge bokstavelig talt trengte å gå opp grensene seg imellom. Med dette ble både kyst og innland, fra sør til nord, innlemmet i opplysningstidens matematisk-naturvitenskapelige kunnskapsbank.

Litteraturliste:

- Ginsberg, William B.: Printed Maps of Scandinavia and the Arctic 1482–1601, Septentrionalium Press, New York 2006.
- Ginsberg, William B.: Maps and Mapping of Norway 1602–1855, Septentrionalium Press, New York 2009.
- Ginsberg, William B.: Sea Charts of Norway 1585–1812, Septentrionalium Press, New York 2012.
- Ptolemy in Perspective; use and criticism of his work from Antiquity to the nineteenth century, red. Alexander Jones, Dordrecht 2010.
- Berggren, J. Lennart & Jones, Alexander: Ptolemy's Geography: an annotated translation of the theoretical chapters, Princeton University Press, Princeton, N.J., 2000.
- Seaver, Kirsten A.: «Saxo meets Ptolemy: Claudius Clavus and the 'Nancy map'» i Norsk Geografisk Tidsskrift - Norwegian Journal of Geography, Vol 67:2, 2013 s. 72-86. <https://doi.org/10.1080/00291951.2013.784353>
- Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745, b. 3 ved Lars Ivar Hansen og Tom Schmidt, Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, Oslo 1985.
- Ovenstad, Olai: Militærbiografier. Den norske hærs officerer fra 18. januar 1628 til 17. mai 1814, bd. II. Oslo 1948-1949.

Forfatter:

Benedicte Gamborg Briså er karthistoriker og forskningsbibliotekar ved Nasjonalbiblioteket i Oslo. Arbeider ved Nasjonalbibliotekets kartsenter og har ansvar for Nasjonalbibliotekets kartsamling. Nordområdenes tidlige karthistorie

er blant hennes spesialfelt.

E-post: benedicte.brisa@nb.no

«Emellomm Grønlandt oc Rytzlandt»: Grønlands forhold til omverden på gamle kart

Ian Peter Grohse

<https://doi.org/10.7557/ottar.7503>

Alle som kaster et blikk på et moderne kart, vil skjønne at Grønland ligger langt unna Russland. For fem hundre år siden var ikke dette like opplagt. I denne artikkelen skal vi se nærmere på en misoppfatning om Grønland som var utbredt på den tiden da de eldste kartene over nordområdene ble trykt.

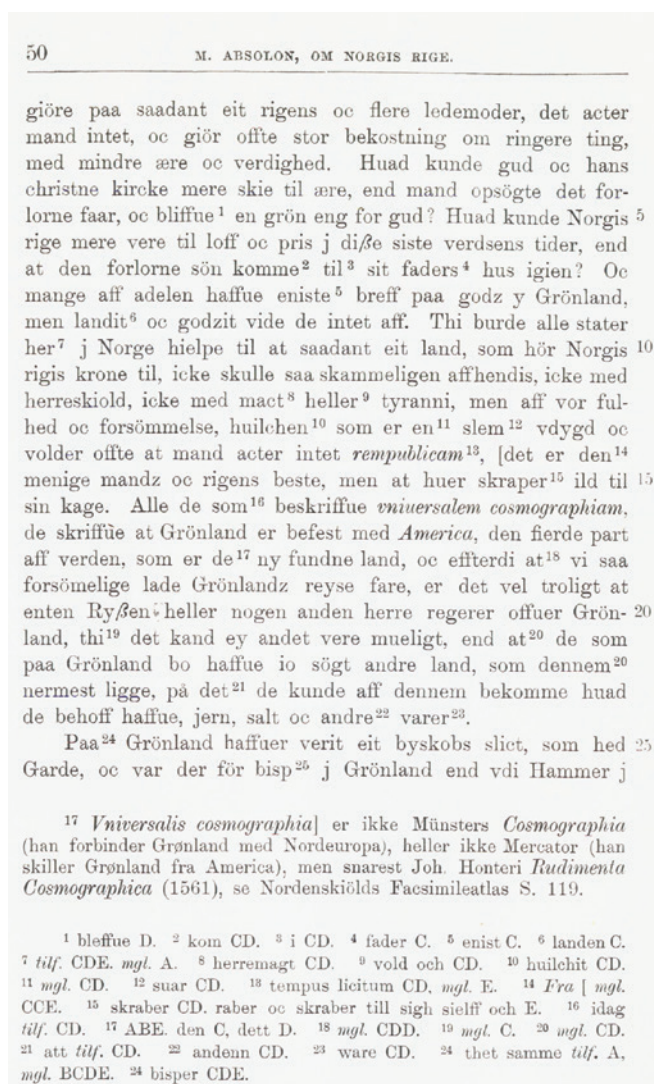
Siden landnåmstiden fra 800-tallet og framover hersket det en oppfatning om at det strakte seg en farbar landbro fra Kvitsjøen til det nordlige Grønland. Denne gamle geografiske misoppfatningen kommer visuelt til uttrykk på nordområdekart fra 1400- og 1500-tallet. Da de tidligste kartene over regionen gikk i trykken, var båndene mellom Norge og de gamle norrøn-grønlandske bosetningene for lengst brutt, noe som ytterligere begrenset europeernes

allerede knappe kunnskap om Grønland og dets innbyggere. Som vi skal se i denne artikkelen, førte dette til villfarne spekulasjoner over Grønlands forhold til omverdenen. Især ble grønlendingenes angivelig tette tilknytning til Russland et brennbart tema.

To norske eksperter

Den norske presten Absalon Pederssøn Beyer innrømte i sitt storverk *Om Norgis Rige* (1567–70) at han ikke kunne skrive mye om Grønland siden man hadde lite kunnskap om dette gamle norske skattlandet. Mot slutten av sin korte redegjørelse, som mest består av en sammenfatning av etablert kunnskap fra middelalderen, turte han likevel å spekulere over at siden nordmenn for lengst hadde mistet kontakt med grønlendingene, var det «trolig at enten russerne eller noen andre herrer regjerer over Grønland» og at disse dekker innbyggernes behov for jern, salt og andre varer (FIGUR 1).

Beyer var ikke den eneste som viste til den angivelige russisk-grønlandske forbindelsen. En av hans bekjente i Bergen, høvedsmannen Christoffer Valkendorf, fikk noen år tidligere vite at en engelsk kjøpmann hadde «spist og drukket med folk som er født på Grønland» under et opphold i Kvitsjøsområdet. I et brev til kong Christian 3. fra 1556 eller 1557 forklarte høvedsmannen dette med at grønlendinger «drar hvert år fra Grønland til Russland og fra Russland igjen til Grønland». Den transpolare rundreisen var ifølge ham mulig

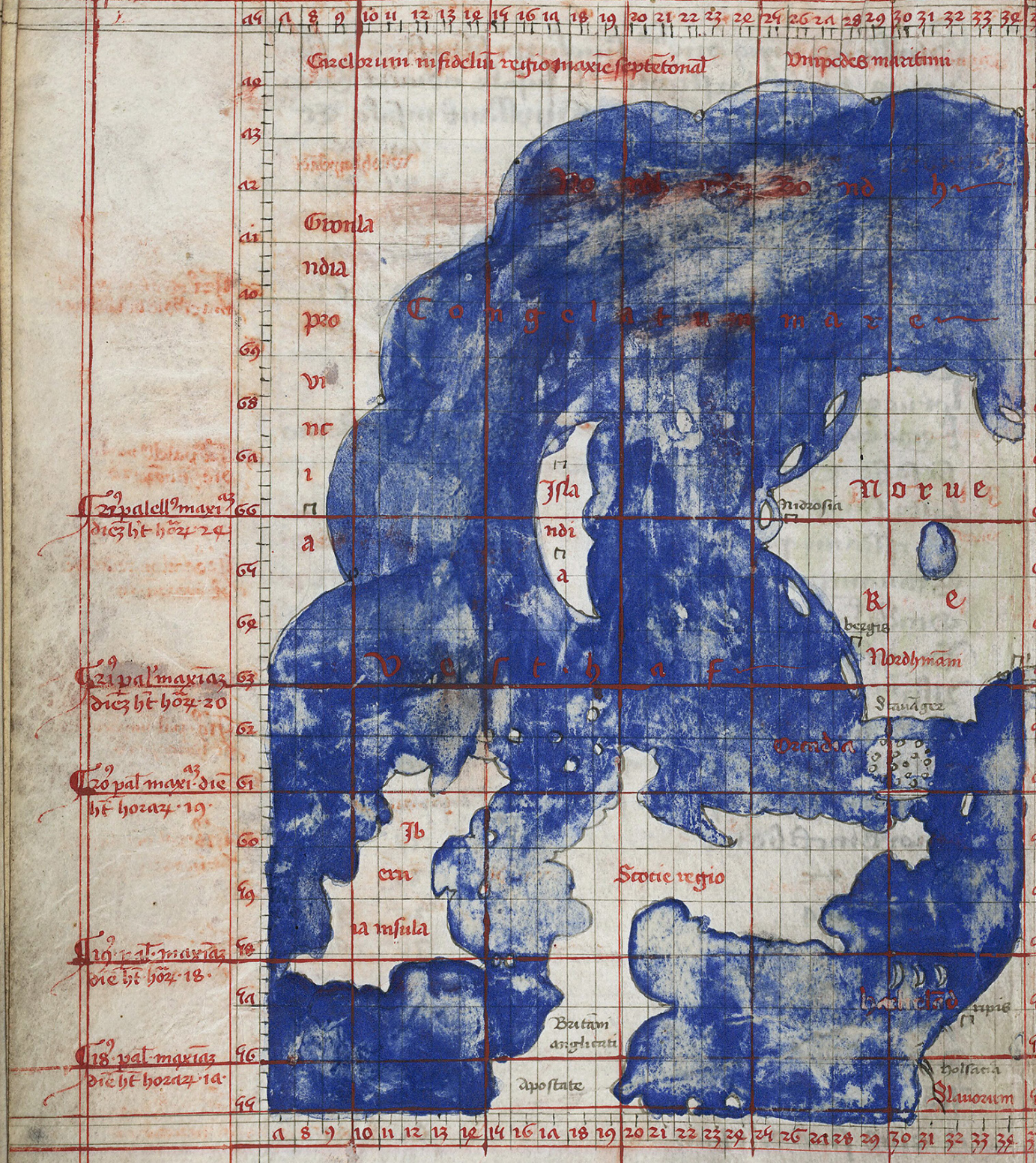

← Figur 1. Utdrag av Absalon Beyers verk *Om Norgis Rige*, skrevet i årene 1567–70. Originalmanuskriptet er gått tapt. I sin vitenskapelige utgave fra 1895 (*Historisk-topografiske Skrifter om Norge og norske Landsdele, forfattede i Norge i det 16de Aarhundrede*) har historiker Gustav Storm sammenlignet de ulike avskriftene av verket og dokumentert forskjeller i stavemåte og ordlyd. Sitatene fra denne og andre kildetekster er gjengitt på modernisert norsk i denne artikkelen.

Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2009031600026 (side 50)

Europe ta =

Claudius
Ptholomeus

Carolorum infidelium regio maxie septentrionalis   Impedes maritimi

Oronla

ndia

pro

vi

nc

i

ri

a

Islandia

ndia

ri

a

Noruegia

Islandia

Reykjavik

Nordhymann

Verstaba

Oronla

Islandia

Scotie regio

Britannia

Britannia

Anglicani

apostate

Britannia

Britannia

Britannia

Britannia

Cypalle maxia
die h't horaz. 24

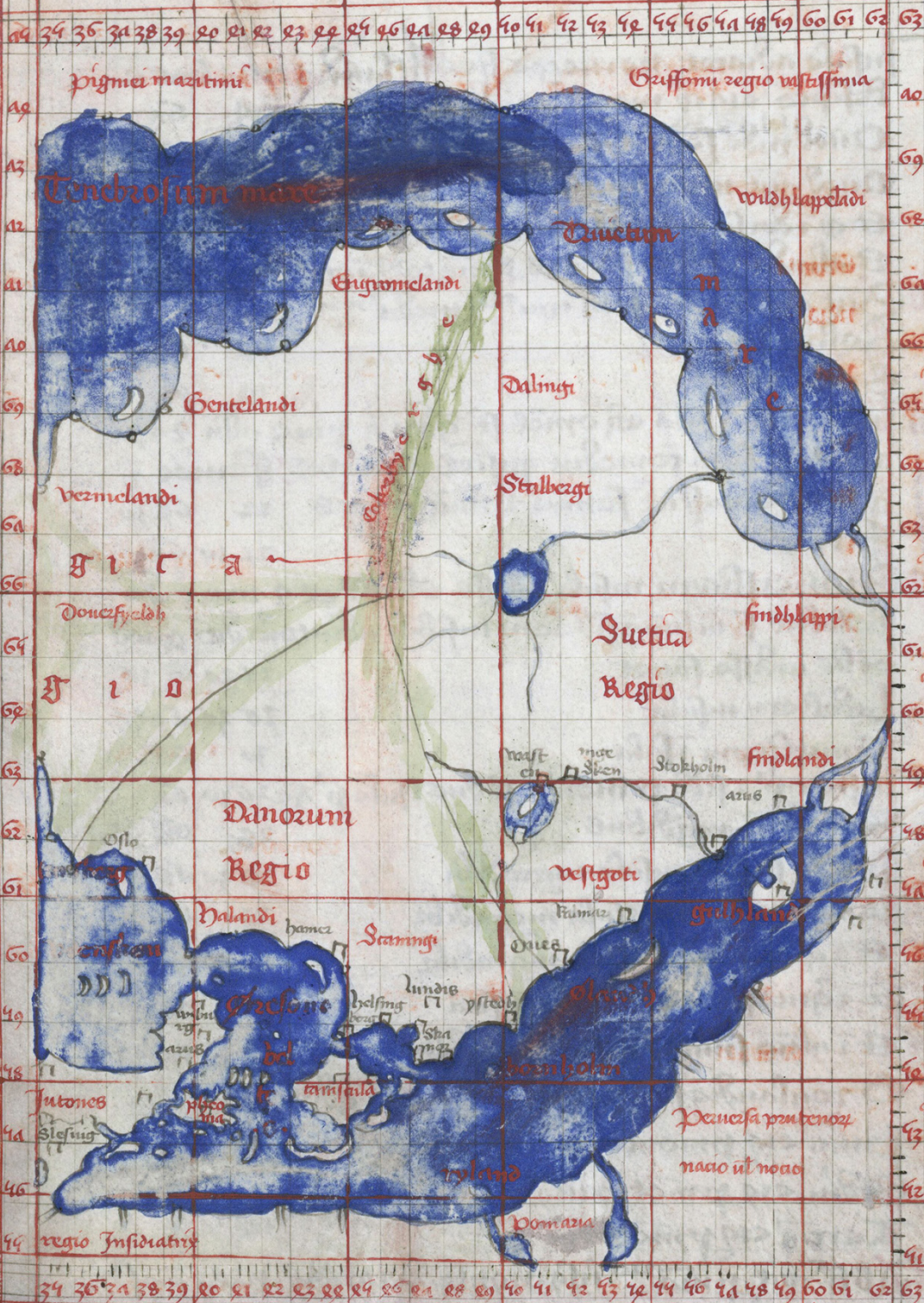
Britannia maxia
die h't horaz. 20

Britannia maxia
die h't horaz. 19

Britannia maxia
die h't horaz. 18

Britannia maxia
die h't horaz. 17

Claudius
Clavius

22° et vltim^o palell^o
maxi^o die h^oz. 22°.

21° palell^o maxiaz
die h^oz. 20°.

20° pal^o maxiaz die
h^oz. 19°.

19° pal^o maxiaz die
h^oz. 18°.

18° pal^o maxiaz die
h^oz. 17°.

17° pal^o maxiaz die
h^oz. 16° et 30° a^o.

16° pal^o maxiaz die
h^oz. 16°.

Figur 2. Claudius Clavius' nordområdekart, tegnet rundt år 1427.

Digitalisering: Bibliothèques des Nancy.

https://ccfr.bnf.fr/portailccfr/jsp/index_view_direct_anonymous.jsp?record=eadcgm:EADC:D10130988 (fol. 184v-185r)

siden det ligger is «både om vinteren og sommeren mellom Grønland og Russland», og derfor kunne folk ferdes mellom landene med ski eller slede. Ferden skal ha tatt rundt en måneds tid.

Disse opplysningene kan selvsagt ikke tas for god fisk. Selv om en antar at et kaldere klima gjorde den polare iskapen mer stabil enn den er i dag, er det svært lite sannsynlig at inuitter, som var Grønlands eneste beboere etter de norrøn-grønlandske koloniene undergang på 1400-tallet, faktisk dro fem–seks tusen kilometer – den korteste mulige rundreisen til og fra Kvitsjøområdet – over polarisen hvert eneste år. At opplyste menn trodde at grønlendinger og russere pleide kontakt, forteller likevel en hel del om de geografiske og etniske forestillingene om nordområdene som hersket i Europa i tiden fram mot de store polare oppdagelsesreisene på slutten av 1500-tallet.

Et fastland med andre fastland

Omkring år 1075 beskrev den tyske presten og krønikeskriveren Adam av Bremen Grønland som en av flere «øyer i verdenshavet» i sitt storverk om Hamburg erkebispedømmes misjonsvirksomheter i Skandinavia. Dette var imidlertid en noe utypisk og kanskje metaforisk beskrivelse av et åndelig isolert land som først nylig var blitt kristnet. Den rådende oppfatningen i middelalderen var at

Grønland var del av et fastland som strakte seg forbi Nordpolen og over til Russland eller den østlige Nordkalotten.

En islandsk geografisk traktat, muligens fra 1100-tallet, slår fast at «fra Bjarmeland [rundt Kvitsjøen og Dvinamunningen] strekker ubebodde land seg mot nord, inntil Grønland begynner», og den danske historikeren Saxo Grammaticus synes å ha siktet til Grønland da han skrev om «et uavgrenset og navnløst territorium» nord for Norge i sin danmarkshistorie fra rundt år 1200. Den anonyme forfatteren av *Kongespeilet*, et norsk didaktisk verk fra midten av 1200-tallet, lot også en av verkets hovedfigurer konstatere at «alle mener at [Grønland] er et fastland og henger sammen med andre fastland», blant annet fordi man der finner en del dyrearter – slik som harer, ulv og rein – som ikke hører naturlig hjemme på øyer. Siden forfatteren regnet med at det ikke finnes «noe land på jordkretsen [nordvest for] Grønland, men bare det store hav, som flyter rundt omkring verden», måtte dyrene ha vandret dit fra Eurasia.

Tesen om Grønland som et fastland med forbindelse østover ble ikke korrigerert eller satt spørsmål ved i de første tiårene etter at europeere mistet kontakt med grønlenderne på 1400-tallet. Tvert imot ble den ytterligere styrket av kartografer på 1400- og det tidlige 1500-tallet, som med få unntak fremstilte Grønland som en

forlengelse av det eurasiske kontinentet. Danskene Claudius Clavus, hvis nordområdekart fra cirka 1427 inneholder den første kjente visuelle fremstilling av Grønland (FIGUR 2), mente at landet lå vest for Island, men var knyttet til det eurasiske kontinentet via et «svært land [som] strekker seg derfra helt til Russland».

Clavus skriver at landmassen var hjem til flere folkeslag, deriblant «vill-lappene» (*wildlappi*) og de «hedenske karelerne» (*careli infideles*), et finno-baltisk folk fra Kvitsjøsområdet som senest fra 1200-tallet var skattepliktige til den russiske republikken Novgorod. Selv om karelerne ifølge Clavus levde «under Nordpolen mot silkelandet», altså Kina, finnes de på selve kartet i det nordlige Grønland, som formodentlig kunne nås fra Russland eller Sibir via den transpolare landbroen.

Tyskeren Nicolaus Germanus avvek noe fra Clavus' modell ved å plassere Grønland øst for Island, og dermed nærmere Skandinavia, på sitt nordområdekart fra 1482 (SE FIGUR 3 I BRISÅS ARTIKKEL). I likhet med sin danske forgjenger, hvis arbeid han var godt kjent med, mente Germanus likevel at Grønland (*Engronelant*) og Finnmark, omtalt der som Lappland (*Pillapelanth*), utgjorde en territoriell enhet, en halvøy nord for Skandinavia, som strakk seg østover til Russland og videre ned til det østlige Østersjøområdet.

De fleste kartene fra de følgende tiårene inneholder variasjoner av disse to grunnmodellene. Selv etter at de skandinaviske kjernelandene begynte å få sin – for oss – mer fortrolige form fra 1530-tallet av, fortsatte kartografer å vise til landforbindelsen mellom Grønland, Nordkalotten og Russland.

Tyskeren Jakob Zieglers nordområdekart fra 1532 inneholder en forholdsvis «korrekt» fremstilling av Fennoskandia helt opp til Vardøhus og den nordlige Bottenvika, men lar Finnmark, omtalt der som Lappland (*Laponia*), strekke seg videre fra Vardø mot vest til Grønland. I en håndtegnet versjon av kartet som er inkludert i et Ziegler-manuskript som eies av Nasjonalbiblioteket, står

← Figur 3. Jakob Ziegler inkluderte et kart over Norden i sitt geografiverk *Qvae intus continentvr...*, trykt i Strassburg 1532. Denne håndtegnede versjonen stammer fra et manuskript ført i pennen av Zieglers faste skriver, Martin Richter. Den trykte versjonen av kartet har i hovedsak samme utforming, men inneholder blant annet flere stedsnavn. Disse diskuteres nærmere i Per Pippin Aspaas' artikkel «Nordnorske stedsnavn på 1500-tallets kart». Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018091428002

påskriften *LAPONIA* til og med lengst nordvest på den grønlandske «halvøya» (FIGUR 3).

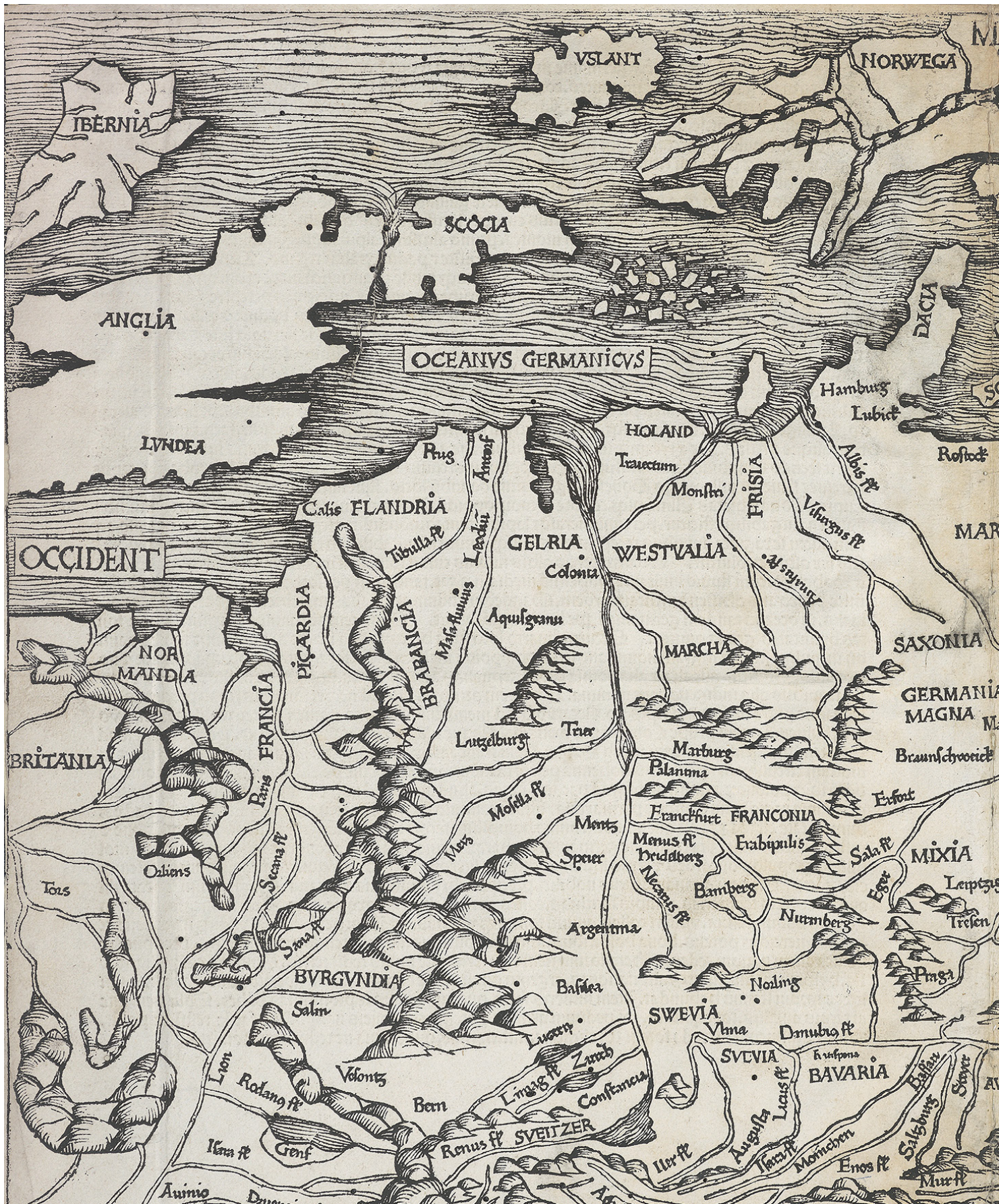
Finnmark fremstilles også som en tverrforbindelse mellom Norge og Sverige i sør, Russland i øst, og Grønland i vest på tyskeren Sebastian Münsters nordområdekart (*Schonlandia*) fra 1540 (SE FIGUR 4 I HANSENS ARTIKKEL). Ved å tegne telt på det østlige Grønland, rett nord for Vardøhus, antydte han dessuten at mennesker faktisk krysset og bebodde dette grenseområdet.

Grønland, Finnmark og fyrsten av Moskva

Den lærde oppfatningen var altså at det var en fysisk og dermed naturlig forbindelse mellom Grønland og Russland. Skandinaver var likevel kritisk til den angivelige samhandlingen mellom landenes innbyggere. Over hundre år etter at nordmenn mistet kontakt med de norrøn-grønlandske koloniene var skandinaver fortsatt bevisst på Grønlands gamle status som norsk kongelig skattland, samt nordmenns rettmessige krav på økonomisk og politisk herredømme over landet.

Absalon Pederssøn Beyer beklaget seg eksempelvis over at grønlandingene trolig forsyntes av russiske handelspartnere etter at nordmenn «så forsømmelig lot Grønlandsreisene fare», mens Christoffer Valkendorf berettet med tynt tilslørt misnøye om grønlandingene som førte skatt til Russland og anså «fyrsten av Russland», det vil si storfyrsten av Moskva, som deres «overherre». Landet som vi i dag kjenner som Grønland var i virkeligheten aldri del av et russisk handelsveld eller dratt under russisk herredømme. Disse påstandene vitner imidlertid om realhistoriske spenningsforhold i et annet nordområde – Finnmark.

Forestillingen om den transpolare landforbindelsen gjorde det vanskelig for folk å skille Grønland fra Finnmark og resten av Nordkalotten. Sørskandinaver og andre europeeres forvrengte ideer om nordområdenes innbyggere bidro ytterligere til forvirring. Etter et besøk til Vardø omkring 1520 skrev den danskfødte erkebiskopen av Nidaros, Erik Valkendorf – onkel til den førnevnte Christoffer Valkendorf – at «Finnmark har mot nord-nordvest et folk av liten og lav vekst [...] som sedvanlig kalles skrælinger», et begrep som siden vikingtiden ble brukt om nordamerikanske urfolk og grønlandske inuitter. Blant «skrælingenes» naboer var samene (*finnones*), som «bor mellom Russland og Finnmark», og de «ville menneskene» på den østlige Kolahalvøya, som «ikke skiller seg særlig fra aper» og yter «skatt til Norges konge, Sveriges konge og Russlands keiser». Selv

om erkebiskopens etnografiske bemerkninger har svært tvilsom realhistorisk verdi, er det nevneverdig at «skrælingene» fra hans perspektiv stod farlig nære de nordiske fyrstenes respektive skattland.

Grønlands imaginære nærhet til Finnmark forledet noen til å tro at landet var del av den langvarige norsk-russiske konkurransen om kontroll over Nordkalotten. I et brev til kong Johan 2. av Portugal sommeren 1493 påstod den tyske diplomaten og kartografen Hieronymus Münzer at storfyrste Ivan 3. av Moskva (hersker 1462–1505) hadde erobret «den store øyen Grønland» (*Grulanda*), som var hjem til «den største befolkningen av mennesker under den førnevnte storfyrstens herredømme». Mens noen historikere har tolket dette som bevis på nordrussiske pomorers fangstaktivitet på Svalbard eller Novaja Semlja, peker nordområdekartet som Münzer tegnet for Hartmann Schedels Nürnbergkrønike

bare noen uker senere mot et annet område (FIGUR 4).

I motsetning til tidligere kartografer, som fremstilte Grønland som ytterdelen av en svær halvøy vest eller nord for de skandinaviske kjernelandene, tegnet Münzer Grønland (*Grvnlant*) som et tynt eide mellom Norge og «vill-lappene», det vil si Finnmark, i vest og Russland i øst. Den første byen som en som dro østover fra Grønland ville ankomme, var ut fra kartet Novgorod (*Nogradia*), som i flere århundrer hadde inndrevet skatt fra folk på Nordkalotten og som nylig var blitt underlagt storfyrsten av Moskvas herredømme.

Siden Münzer også trodde at «Grønland» allerede var bebodd, noe hverken Svalbard eller Novaja Semlja var før 1500, er det sannsynlig at han egentlig siktet til russisk ekspansjon i det som mange regnet for Grønlands søsterregion, Finnmark.

Samtidige dokumenter fra diplomatiet støtter denne tolkningen. I 1493, samme år som Münzer omtalte Grønlands erobring, sluttet Ivan 3. et fredsforbund med kong Hans av Danmark og Norge (hersker 1483–1513), der partene tilga hverandre for gjensidige krenkelser av deres felles grenser. Tre år senere var det også snakk om «fred mellom hans nåde [kong Hans] og fyrsten av Moskva» etter at den førstnevnte hadde «fått tilbake 40 mil av Norges rike som de [russerne] i lang tid hadde hatt».

Russernes ekspansjon var tydeligvis ferskt i minne da tyskeren Lorentz Fries i 1522 publiserte en oppdatert versjon av Nicolaus Germanus' nordområdekart. I en tekstboks over området som Germanus kalte Finnmark (*Pilappelanth*), som også her binder Grønland sammen med Russland, skrev Fries at «denne regionen er, etter å ha skiftet ut Russlands fyrste, underlagt Danmarks konge» (FIGUR 5).

Russland, Grønland og «de nyfunnede land»

At Grønland faktisk er en øy, ble ikke stadfestet over enhver tvil før den amerikanske polarfareren Robert Pearys ekspedisjon til landets nordligste punkt i 1891/92. Men allerede på 1500-tallet var man sakte begynt å gi slipp på ideen om at Grønland hørte til Nordkalotten eller Russland i geografisk forstand. Den svenske presten og kartografen Olaus Magnus var eksempelvis klar over at Grønland, som representeres av to små nes helt øverst på hans berømte «Carta Marina» fra 1539, ikke var i umiddelbar nærhet av Finnmark og Kolahalvøya (FIGUR 6).

Selv om han lot være å kommentere landets eventuelle forbindelse til andre fastland bortenfor Nordpolen, synes Olaus å ha hatt tilstrekkelig lokalkunnskap til å kunne fjerne Europas gamle grønlandske «blindtarm». Enda mer overbevist om Grønlands insulære geografi fremstod den flamske kartografen Abraham Ortelius, som i motsetning til sine forgjengere fremstilte Grønland (*Groenlandt*) som en svær øy som strakk seg mot, men var adskilt fra, Nordpolen (*Septentrio*) på sitt nordområdekart fra 1570 (FIGUR 7).

Det tok riktignok lang tid før denne modellen festet seg blant europeiske kartografer. Mot slutten av 1500-tallet av var det likevel åpenbart for de fleste

at Grønland var mye lengre unna Russland enn Absalon Pederssøn Beyer og Christoffer Valkendorf hadde antydnet noen tiår tidligere. I 1595, da Gerard Mercator publiserte verdens første sirkumpolare kart med Nordpolen i sentrum, var diskusjonen om Grønlands eventuelle landforbindelse mot øst lagt død (FIGUR 8).

Russlands gradvise «tap» av Grønland var en konsekvens av oppdagelsesfeberen som spredte seg gjennom Europa, derunder Nord-Europa, på 1500-tallet. Blant herskerne som fremmet utforskningen av Europas arktiske periferier var kong Fredrik 2. av Danmark-Norge (hersker 1559–1588), som finansierte flere ekspedisjoner til monarkiets bortkomne skattland Grønland. Selv om de ikke oppnådde sitt mål om å gjenopprette handel og beskatte Grønlands innbyggere, høstet oppdagelsesreisende verdifull kunnskap om den maritime verden nord og nordvest for Norge.

At man lengre sør i Europa sluttet å fabulere om Grønlands tilknytning til Russland lar seg dessuten forklare av den tiltagende engelske, skotske og nederlandske handelen i Kvitsjøsområdet fra midten av 1500-tallet. Gamle teorier om den transpolare landbroen til Grønland ble i sin tur erstattet med drømmer om en seilbar nordøstpassasje til Kina, noe Mercators kart vitner om.

«Tapet» må også ses i sammenheng med de nye oppdagelsene i vest. Allerede på det tidlige 1500-tallet hadde kartografer begynt å forestille seg Grønland som del av en ny landmasse, Amerika. Både Jakob Ziegler og Sebastian Münster mente f.eks. at Grønland utgjorde den østlige enden av «det nye landet eller torskelandet» (*Terra noua siue de Bacolhos*), tilsynelatende en hentydning til baskiske og portugisiske fiskeres virksomheter langs Labradorkysten.

Absalon Pederssøn Beyer var for så vidt også klar over de nyeste utviklingene i vest. Selv om han holdt fast på gamle ideer om den russisk-grønlandske forbindelsen, skrev han at «alle de som beskriver *universalem cosmographiam* [verdens geografi] mener at Grønland er «festet til Amerika, den fjerde parten av verden, det vil si de nyfunnede landene».

De feilaktige, og gjerne selvmotsigende, beskrivelsene av Grønland fra 1500-tallet hos Absalon Beyer og andre er vitnesbyrd om at kunnskapshistorien ofte ikke utvikler seg lineært, og at ulike oppfatninger kan eksistere side om side.

← Figur 5. Laurentius (Lorenz) Fries, «Tab. nova Norbegiae et Gottiae» (1522). Legg merke til tekstboksen rett til høyre for Engronelandt. Originalens størrelse: 30,5 x 44,5 cm. Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/574>

↑ Figur 6. Utsnitt av Olaus Magnus' berømte «Carta Marina» (Venezia, 1539). Verken Finmarkhia eller Biarmia (Kolahalvøya) lengst i øst har tilsynelatende noen landforbindelse til Gruntlandia. Originalens størrelse (hele kartet): 170 x 125 cm. Digitalisering: Uppsala universitetsbibliotek. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-88495>

→ Kart side 36–37. Figur 7. Abraham Ortelius: «Septentrionalium regionum descrip[tio]», første gang utgitt 1570, her i en utgave fra 1579. Den som har fargelagt dette eksemplaret, har innlemmet både Island og Grønland i den nordiske sfæren, til tross for den store strekningen med åpent hav mellom dem. Originalens størrelse: 36,2 x 49 cm. Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/49>

Frislandia infula

Hic mare est
dulcium aquarum
cuius terminum q
norari Canadense
e ex relatu Saguena
insum nunt

California regio
sola fama Hispanis
nota

Hic infula optima
est et saluberrima
totius septen-
trionis.

Hic curvus 3 in-
greditur ocyus
et quotannis ad
3 circiter menses
congelatus manet
latitudinem habet
37 leucarum

In septentrionalibus par-
tibus Barga infulae sunt inveni-
ti Polus Vesp. h. e. cap. 39
que tantum, verum ad aqua-
lonem, ut polus arcticus illis
videtur ad meridiem desistere

Hic curvus 2 habet ostia
et propter angustiam ac
celerem fluxum nun-
quam congelatur.

Pygmaei hic habitant
et ad summam pedes longi
quem admodum illi quos
in Gronlandia Sere-
lingens vocant.

Scetlandia infula

Favre si id est
pulchra infula

Litteratur:

Beyer, H. utg. (1928), Om Norgis Rige av Absalon Pederssøn Beyer, Bergen.

Brogger, A.W. utg. (2000), Kongespeilet, Oslo.

Chekin, L.S. (2017). A Russian discovery in the Arctic ocean at the time of Columbus, Nordlit 39, 2017.

Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen. 22 bd., red. Christian C.A. Lange m.fl., Christiania – Oslo, 1847–1995.

Karlsson, K.H. & Storm, G. red. (1901). Finmarkens Beskrivelse: brev til Pave Leo den 10de fra erkebiskop Erik Walkendorf, Kristiania.

Magnússon, F. & Rafn, C.C. (1838–45). Grønlands historiske mindesmærker. bd. 1–3, 1838–1845.

Seaver, K.A. (2013). Saxo meets Ptolemy: Claudius Clavus and the 'Nancy map' Norsk Geografisk Tidsskrift 67.

Forfatter:

Ian Peter Grohse er førsteamanuensis i eldre historie ved UiT Norges arktiske universitet. Han har blant annet arbeidet med Norge og Norges konges oversjøiske skattland i høy- og senmiddelalderen.

E-post: ian.p.grohse@uit.no

← Figur 8. Gerard Mercators «Septentrionalium Terrarum descriptio», første gang utgitt 1595, her i en posthum utgave fra 1630 hvor blant annet Spitsbergen og Bjørnøya (som ble oppdaget under Barentsekspedisjonen i 1596) er tatt med. Den som har fargelagt kartet, har åpenbart regnet Grønland til Amerika og ikke til Skandinavia eller Russland. Interessant er imidlertid påskriften i isen nordøst for Grønland: «Her bor det pygmeer, med en maksimal høyde på fire fot, slik som de som på Grønland går under navnet skrælinger». Originalens størrelse: 36,6 x 39,3 cm. Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet.

<https://hdl.handle.net/10037.2/44>

Vardøhus och Finnmark på tidigmoderna kartor

Henning Hansen

<https://doi.org/10.7557/ottar.7504>

Det nordnorska landskapet var länge föremål för omfattande mytbildning och fascination, vilket tog sig uttryck i mer eller mindre fantasifyllda skildringar i både text och bild. På de första tryckta kartorna över Skandinavien är Nordnorge över huvud taget inte igenkännbart. På ett tidigt stadium blev dock Vardøhus, följt av Finnmark, givna företeelser på kartor över de nordligaste områdena och de blev snabbt omistliga informationspunkter för tidens kartografer. Vardøhus och Finnmark kom i mångt och mycket att definiera de tidiga avbildningarna av landsdelen.

På den italienske historikern Nicolò Zeno den yngres karta över Norden från 1558 är norra Norge markerat med påskriften "Mare et terre incognite" – okänt hav och land (ill. 1). Även om Zenos karta senare skulle visa sig vara framställd på mycket lösa grunder, gick hans skildring av det nordligaste Europa som varande bortom kunskapens horisont väl i samklang med kunskapsläget om Nordnorge hos många av tidens intellektuella.

På Zenos karta är kontrasten mellan de olika delarna av Norge stor. Söderut markeras den omsorgsfullt karterade kusten av ett pärlband av städer med mer eller mindre bekanta namn, vilket ytterligare förstärker kontrasten till de okända och anonyma landmassorna i norr. Det är också just förekomsten av städerna som ger kartan ökad trovärdighet och gör det möjligt för betraktaren att orientera sig.

I en tid när landsgränser inte var lika fasta framstod helt enkelt städerna som betydligt mer stabila informationspunkter, och i medeltida källor fick de inte sällan definiera ett land. Den engelske 1100-talskrönikören Orderic Vitalis beskrev på så vis Norge utifrån ett antal centralorter: Bergen, Kungahälla, Trondheim, Sarpsborg, Oslo och Tønsberg. Oavsett hur landsgränser eller världsiga och kyrkliga maktförhållanden förändrades så bestod städerna. Men medan städerna utgjorde konstanter präglades de övriga landmassorna snarare av gränslöshet och anonymitet.

Vardøhus – Finnmarkens metropol

Abraham Ortelius (1527–98) var en av 1500-talets främsta kartografer och utgivare av atlaser. De flesta av Ortelius atlaser var tunga och otympliga verk med kartor i stort format, fyllda av detaljer och ortnamn. Själva kartorna utgick från tidigare kartografers ansträngningar, och det refererades till förlagorna antingen direkt på kartbladet eller

i en separat förteckning. För kartan över Norden hänvisade Ortelius bland annat till Olaus Magnus och Jacob Ziegler. Ambitionen var att vara transparent och att den information som förmedlades skulle vara tillförlitlig. Ortelius atlaser kom också att sätta standarden för allt kartografiskt arbete för en lång tid framöver. För att kunna tillgodose olika typer av behov utgav man även ett antal atlaser i litet format; så små att de kunde rymmas i en byxficka. Dessa minimala kartor fick utarbetas enligt en helt annan modell. Bara en bråkdel av all information som rymdes på de större kartorna fick plats. Den karta över norra Europa som ingick i en sådan fickatlas, utgiven i Amsterdam 1598, saknar också mer detaljerade topografiska markeringar (ill. 2). Gränser, bergskedjor och sjöar lyser med sin frånvaro. Det lilla formatet har inte medgivit att mer än det allra viktigaste har kunnat inkluderas. Endast särskilt betydelsefulla städer är markerade, och i Norden utgör de blott en handfull. Inga städer har satts ut för Danmark. För Sverige, endast Stockholm och den östliga utposten Viborg. Tre städer har markerats i det norska riket: i söder Bergen, i mitten Trondheim ('Drunthem') och längst i norr Vardøhus ('Wardhus').

Valet att inkludera Vardøhus på kartan kan vid en första anblick te sig svårbegripligt. Varför denna utpost? Här fanns dock världens nordligaste fästning; en anläggning med en militärstrategisk och politisk betydelse som är svår att överskatta. Fästningen omnämns för första gången år 1340 och den grundades troligtvis under tidigt 1300-tal på kung Håkon Magnussons befallning. Etymologiskt kan namnet härledas till fornnordiskans varði (varde; röse) eller vargr (varg; fredlös man). Nordsamiskans várdu (utsiktsplats) har också lyfts

→ Figur 1. "Carta da navegar" av Nicolò Zeno (Venedig 1558). 28,2 x 37,5 cm.
Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet.

fram som ett möjligt ursprung till namnet, och utsikten från Vardøhus är onekligen god. Med tiden kom Vardøhus att bli föremål för ett starkt och ihållande kartografiskt fokus. Vardøhus förekommer på kartor betydligt oftare än Finnmark. Sett till platsens storlek är antalet tidiga avbildningar av Vardøhus exceptionellt stort. Den lilla kartan i Orteliusatlasen är på så vis relativt representativ, och fästningen har en självklar plats även på småskaliga kartor över Nordeuropa; de skulle inte ha varit kompletta utan den. Vardøhus geografiska och militärstrategiska läge kan i någon mån motivera dess självklara plats i tidens kartografiska kanon, men troligtvis hade platsen även en symbolisk betydelse. En europeisk utpost i det yttersta norr har säkert varit en fantasieggande tanke för köparna av tidens atlas, som i de allra flesta fall bodde på långt sydligare breddgrader, och platsen har sannolikt haft en lika stor *mytologisk* betydelse som geografisk.

I sitt monumentala verk *Historia om de nordiska folken* (1555) lyfter Olaus Magnus fram Vardøhus och beskriver militäranläggningen som "den norske Konungens ointagliga fästning" (bok 2, kapitel 10). Magnus "Carta marina" (1539) bjuder också på den visuellt mest spektakulära skildringen av Vardøhus (ill. 5), som här framställs som

Vardhus castrum	Jacob Ziegler, 1532
Vardahvs	Olaus Magnus, 1539
Warthus	Sebastian Münster, 1540
Warthüs	Sebastian Münster, 1544
Vuarthus	Giacomo Gastaldi, 1548
Vuartus	Girolami Ruscelli, 1561
Gvardus insula	Girolami Ruscelli, 1561
Waerdhuys	Olaus Magnus, 1567
Wardhuys	Abraham Ortelius, 1570
Waerthus	Gerard de Jode, 1578
Wardhowß	Gerardus Mercator, 1595
Waerdhuise	Conrad Loew, 1597
Waerdhuise	Conrad Loew, 1597
Wardthauß	Theodore de Bry, 1601
Wardhuysium	Jan Huygen van Linschoten, 1601

en nordisk motsvarighet till Mont-Saint-Michel, den kraftigt befästa staden utanför Normandies kust. Med den synnerligen väl tilltagna bild som används för att markera fästningen på kartan framstår Vardøhus som den enskilt största orten i Norden, större än någon av de nordiska huvudstäderna. Att Vardøhus genomgående inkluderats på kartorna och dessutom ofta avbildats som jämbördigt med flera av de största skandinaviska städerna kan ha föranlett en del missuppfattningar. För den som inte visste bättre var det lätt att

dra slutsatsen att Vardøhus faktiskt utgjorde en av centralorterna i Norden.

Vardøhus förekommer på i princip alla mer betydelsefulla kartor över de nordligare områdena från 1500- och 1600-talet, dock med en varierande stavning som vittnar om de lingvistiska utmaningar och vägval som tidens kartografer återkommande måste ha ställts inför. Värt att notera är Zieglers val att inkorporera "castrum" i namnet, som för att understryka att det just rör sig om en fästning. Ruscelli däremot betonar det geografiska förhållandet att Vardøhus är beläget på en ö. Redan från tidigt 1600-tal ägnas Vardøhus egna kartor, vilket återigen vittnar om vilken framskjuten position platsen hade i kontinentaleuropeiska kartografers medvetande. Även om avbildningar av Vardøhus av exempelvis Johann Theodor de Bry (c. 1600) och Johannes van Keulen (1685) samstämmigt visar på ett ganska anspråklöst samhälle, bestående av ett par dussin hus, en

kyrka och ett fort, så tycks detta inte ha dämpat platsens betydelse i kartografiskt hänseende (ill. 3, och även ill. 3 i Andreas Kleins artikel i detta tidskriftsnummer).

Vardøhus visuella uttryck på tidigmoderna kartor ger ytterligare ledtrådar till hur fästningen och dess omgivande samhälle kan ha uppfattats av samtida kartkonsumenter. På Sebastian Münsters karta från 1540 markeras större städer som en liten klunga av hus med ett eller flera centrala torn, vilka skiljer sig något åt sinsemellan (ill. 4). Vardøhus markeras på liknande vis som till exempel Trondheim, Uppsala och Ribe. I en senare utgåva av samma arbete, från 1544, framstår Vardøhus, precis som på Carta Marina, som den enskilt största orten i Norden; kraftigt befäst och belägen ute i havet (ill. 6). I övrigt är endast ett fåtal nordiska städer utsatta: Stockholm, Åbo, Viborg (i dagens Ryssland) och Vardøhus. Samma förhållande går igen på åtskilliga kartor från tiden.

I den mån städer över huvud taget markerats är Vardøhus som regel alltid med, oberoende av om det är många eller bara en handfull städer som inkluderats. Münsters kartor över Norden ingick både i hans utgåvor av Ptolemaios *Geographia* och i arbetet *Cosmographia*, en av seklets mest spridda böcker. Münsters bild av Vardøhus kom därigenom att få stor genomslagskraft hos generationer av atlasköpare.

Finnmark – ett rike i norr

Under medeltiden betecknade Finnmark en mycket omfattande geografisk enhet, som innefattade stora delar av norra Skandinavien. Med tiden kom det dock att bli synonymt med senare dagars Finnmark. Olaus Magnus skriver i *Historia om de nordiska folken* (1555) att ”Finnmarken är ett landskap i norra delen av Norge, men hade fordom på grund av sin vidsträckt hedern att räknas som konungarike”.

Regionnamnet ”Finnmark” finns trots det inte genomgående med på tidigmoderna kartor över de nordliga områdena. I stället är det ofta Vardøhus som får markera regionen. Så småningom började dock ”Finnmark” eller ”Finmarchia” inkorporeras på tryckta kartor och området blev med tiden etablerat även i kartografiskt avseende. Länge avbildades det dock som en tämligen ödlig plats. Synen på de nordligaste regionerna som ett i det närmaste obebott och ogästvänligt ödeland tycks ha varit utbredd.

Olaus Magnus skildring av Finnmark på *Carta marina* (1539) bryter med bilden av ett öde landskap och kom att bilda en ny skola (ill. 5). På Magnus karta är landsdelen full av liv, rörelse och dramatisk natur. Kartan återger ett virrvarr av städer och skräckinjagande varelser, mystiska grottor och människor och jättar i stridsmundering. Utanför Vardøhus befästa murar lurar faror. Ortnamnen tryfferas med små informationstexter och politiska och historiska markeringar varvas med etnologiska iakttagelser och dunkel symbolik. *Carta marina* är anmärkningsvärd på flera sätt, inte bara på grund av sin storlek, utan också för sin detaljrikedom och det övergripande budskapet. På Magnus karta framstår Finnmark som en fjärran men livlig landsdel, väl värd att försvara, för både världsliga och kyrkliga syften. Ytterst riktade sig kartan nämligen till påven, i ett försök

att visa på vikten av att återföra Skandinavien till den katolska fållan.

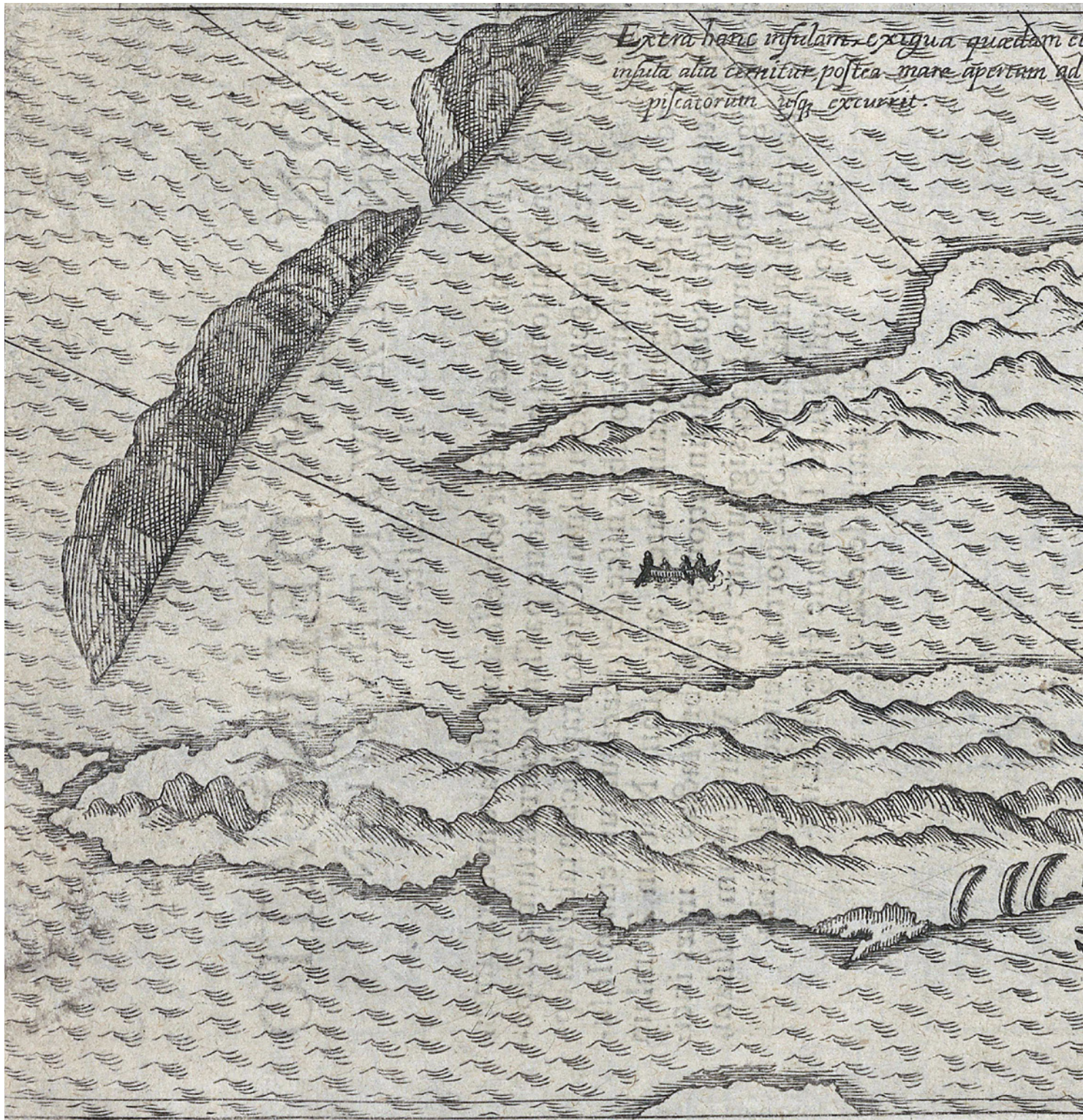
På Münsters karta från 1544, som blev en av samtidens mest spridda kartor över de nordliga områdena, framställs Finnmark som en geografisk enhet på samma nivå som England, Skottland, Danmark, Götaland, Sverige, Norge, Island, Lappland, Österbotten, Finland, Ryssland och Litauen. Finnmark tycks alltså här avbildas så som Olaus beskriver att det en gång varit: ett autonomt kungarike. I Ortelius atlas över Norden, som utkom i ett stort antal utgåvor från 1570 och framåt, förekommer Finnmark också, men beskrivs här som region snarare än som nation, och markeras med samma typsnittsstorlek som Lappland, Dalarna, och Gotland.

Under seklets slut tycks Finnmark få en förnyad kartografisk status. På Willem Barents expeditionskarta, utgiven av Cornelis Claesz år 1598, framstår landsdelen återigen som ett eget rike, jämte Norge, Sverige och östra Finland. Motsvarande gäller även Jan Huygen van Linschotens karta över Nordeuropa, där Finnmark är tydligt utsatt, och till synes innefattar hela den norra delen av den skandinaviska halvön (se ill. 7 och 2 i Andreas Kleins artikel i detta tidskriftsnummer). I någon mån kan det kartografiska intresset för regionen under denna tid förstås i ljuset av att Finnmark i ökande grad blivit ett centrum för handel mellan Norge, Ryssland, Holland, Skottland och England och att området dessutom skulle komma att utgöra skådeplats för ökad territorialspänning Sverige och Danmark-Norge emellan.

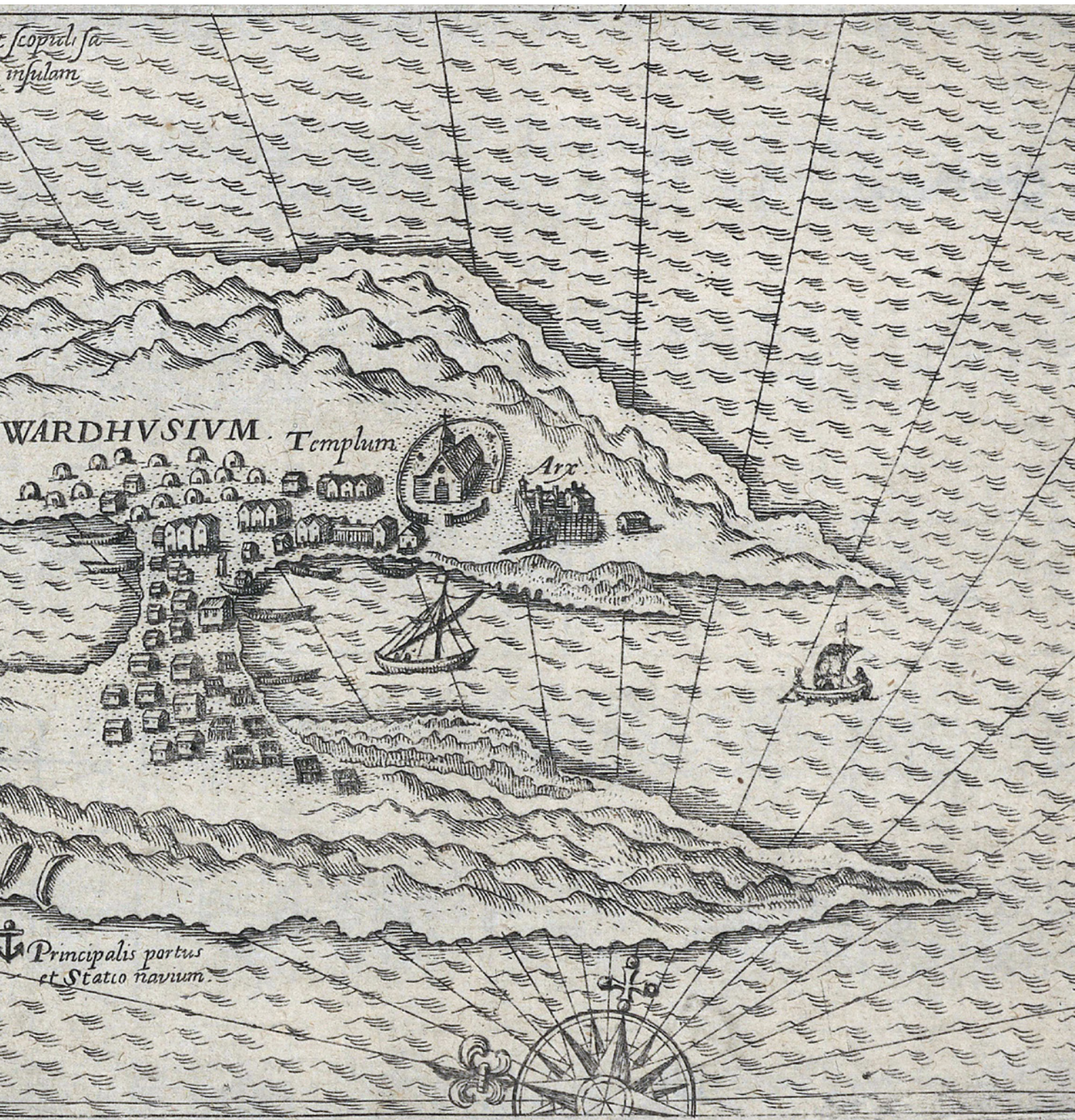
Slutsats

Den kartografiska avbildningen av Finnmark och Vardøhus genomgick under 1500- och 1600-talet en dramatisk förändring. Regionen avmystifierades i snabb takt och avbildades på detaljrika och påkostade kartor av några av tidens främsta kartografer, däribland Ortelius och Gerardus Mercator. Deras arbeten trycktes i betydande upplagor och kom därmed att få stor spridning. Även om avbildningarna blev allt bättre med tiden försvann mytbildningen omkring regionen inte helt, utan tog sig snarare nya former. Under 1600-talet beskrevs regionen inte längre som ”mare et terre incognite”, men Vardøhus självklara plats på samtidens kartor visar att platsen även fortsättningsvis tillmättes stor symbolisk betydelse, som Kontinentaleuropas nordligaste utpost. Skildringarna av de nordliga områdena blev med tiden allt mer verklighetsförankrade, men det innebar inte nödvändigtvis att den medierade bilden av regionen miste sin attraktionskraft.

← Figur 2. Abraham Ortelius och Philippe Galle: ”Septentrionales Regiones” (Antwerpen 1598). 7,5 x 10,7 cm. Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/730>

Extra hanc insulam, exigua quaedam est
insula alia cernitur, postea mare apertum ad
piscatorum usque occurrit.

↑ Figur 3. Johann Theodor De Bry: "Wardhusium" (Frankfurt c. 1600). 14 x 26 cm.
Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet.

→ Kart side 46–47: Figur 4. Sebastian Münster: "Schonlandia XIII Nova Tabula" (Basel 1540). 25,6 x 34,2 cm. [Beskuren].
Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/577>

Oceanus Hyperboreus

B

STAPPEN

HILSE

SKVTTIG
KIND

SAMAVIK

HONAVIT

KEDELVIK ROTEL

MIDELFIORD

REDH
HOLM

TROMS

SEGERVEP

HELGANES

I
BOR

MALANGER

FELRY

LOKHELLE

VIKFIEL

AVVER

GILLEFIORD

SANDER

GIGASVND

SKARTASVND

VANDVAD

E
ROS MARVSPISCIS

DOMVS
PRESIDII
CA: S. OLAVI
MAT KVR

VAR
DAHVS

DOMS HAF

FINMARCHIA

LAD BRO

SEPTENTRIONA

LES REGIONES

←← Kart side 48–49: Figur 5. Olaus Magnus: "Carta Marina/ Carta Gothica" (Venedig 1539). 170 x 125 cm. [Beskuren]. Digitalisering: Uppsala universitetsbibliotek. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-91847>

← Kart side 50: Figur 6. Sebastian Münster: "Septentrionales Regiones". Senare utgåva av 1544 års karta (Basel 1572). 25,4 x 34,5 cm. Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/47>

Författare:

Henning Hansen, phd, arbetar som forskningsbibliotekarie vid Vitterhetsakademiens bibliotek, Riksantikvarieämbetet och UiT Norges arktiske universitet. Hans forskningsintressen inkluderar läsnings- och bibliotekshistoria och

historisk kartografi.

E-post: poul.h.hansen@uit.no

Litteraturförteckning:

- Balzamo, E. (2014). "The Geopolitical Laplander: From Olaus Magnus to Johannes Schefferus", *Journal of Northern Studies*, 8(2), (29–43).
- Ehrensverd, U. (1977). Lucas Waghenaer och sjökarteringen av Skåne. Årsbok – Skånes hembygdsförbund. (41–59).
- Ehrensverd, U. (2006). Nordiska kartans historia: från myter till verklighet. Helsingfors: Schildt.
- Forss, C. (2018). The Old, the New and the Unknown: The Continents and the Making of Geographical Knowledge in Seventeenth-Century Sweden. Diss. Stockholms universitet. Åbo: Iloinen tiede.
- Jones, M. (2020) "History of cartography of the Nordic countries", *Norsk Geografisk Tidsskrift - Norwegian Journal of Geography*, 74:4, 209–213, <https://doi.org/10.1080/00291951.2020.1809512>
- Jørgensen, Dolly och Virginia Langum (2018). *Visions of North in Premodern Europe*. Turnhout: Brepols Publishers.
- McGhee, R. (2005). *The Last Imaginary Place: a Human History of the Arctic world*. Oxford: Oxford University Press.
- Reeploeg, S. (2015), "Northern Maps: Re-negotiating Space and Place in the Northern Isles and Norway in the Eighteenth Century", *Northern Scotland*, Volume 6 Issue 1, (24–48)

Kharybdis i Norskehavet: Avbildninger av Moskstraumen på kart fra 1500-talet

Simon Franzen

<https://doi.org/10.7557/ottar.7505>

Moskstraumen er et av de mest kjente naturfenomenene i Nord-Norge. Malstrømmen utenfor Lofoten har fascinert og inspirert vitenskap, kunst og litteratur i århundrer. På kart fra tidlig nytid fremstilles Moskstraumen på forskjellige måter, ofte med henvisning til den antikke myten om Kharybdis.

I 1841 publiserte den amerikanske forfatteren Edgar Allan Poe (1809–1849) novellen «A Descent into the Maelström» (En nedstigning i malstrømmen). Novellen handler om en gammel lofotværing som ser tilbake på en hendelse som hadde en dyptgripende og sjokkerende effekt på ham. Tre år før historien begynner, ble mannen sugd ned i en malstrøm sammen med brødrene sine og båten deres. Denne berømte malstrømmen er i våre dager kjent under navnet Moskstraumen (noen ganger stavet Moskenstraumen eller Moskenesstraumen). Ikke bare Edgar Allan Poe, men også en av science fiction-litteraturens grunnleggere, den franske forfatteren Jules Verne (1828–1905), har bidratt til å få Moskstraumen skrevet inn i verdenslitteraturen. I en dramatisk sluttscene i boka *En verdensomseiling under havet* (1869/70) lar Verne den fiktive ubåten Nautilus forsvinne i den nordnorske malstrømmen.

Moskstraumen hadde imidlertid fascinert forskere og forfattere allerede flere hundre år før Poe og Verne. Virvelstrømmen vekket en enorm fascinasjon, ikke minst fordi fenomenet lenge var uforklarlig for mennesker. Moskstraumen forekommer på en lang rekke kart fra tidlig nytid. Formålet med denne artikkelen er ikke å gi noen totaloversikt, men å løfte fram noen eksempler på kart fra 1500-tallet som viser Moskstraumen. Hvor malstrømmen plasseres, hvordan den fremstilles og i hvilken kontekst de enkelte kartene er oppstått vil være sentrale spørsmål.

Moskstraumen kommer på kartet: Olaus Magnus' Carta Marina

Et av de tidligste kartene som viser Moskstraumen er «Carta Marina» av den katolske geistlige Olaus Magnus (1490–1557) fra Sverige. På den ene siden er Carta Marina et av de første kartene som viser utseendet på den skandinaviske halvøya noen lunde korrekt. På den annen side er det også et av de mest kunstneriske kartene over Skandinavia. Det viser et stort antall sjøhyrer og andre

kreative innslag som samiske reinsdyrtryttere. I et så prominent selskap av kuriositeter mangler Moskstraumen ikke. På kartet, som ble trykt i 1539, kjenner vi raskt igjen den kjente malstrømmen, hvor et skip er i ferd med å bli sugd ned i vannmassene. Ved siden av står det en latinsk setning: *HEC EST HORRENDATA CARIBDIS*, «her er den grufulle Kharybis» (FIGUR 1). Men hva betyr egentlig «Caribdis», eller Kharybdis?

Kharybdis er nok mest kjent for å være nevnt i Homers diktverk *Odysseen*. Etter at Odyssevs har oppholdt seg hos trollkvinnen Kirke, fortsetter han reisen mot hjemmet sitt i Ithaka. Kirke gir imidlertid den gamle helten en advarsel med på veien: Pass deg for Kharybdis! Dette fryktede uhyret hadde – sammen med sitt ikke mindre fryktinngytende motstykke, Skylla – tilhold ved et sund som Odyssevs uunngåelig måtte passere. Kharybdis skal ha vært et monster som levde rundt en liten klippe med et fikentre på toppen. Tre ganger om dagen sugde den grådige Kharybdis inn sjøvannet rundt klippen og spyttet det ut igjen. Skip som ble fanget i denne dødelige malstrømmen var fortapt.

Kharybdis dukker ikke bare opp hos Homer, men nevnes også i fortellingen om argonautene. Argonautene var en gruppe helter som reiste ut med skipet Argo for å stjele en verdifull gjenstand, det gylne skinn, fra landet Kolkhis. På reisen må argonautene gjennomgå en rekke prøvelser og overvinne farer. Blant annet må de møte Skylla og Kharybdis. Funksjonen til Kharybdis som en livsfarlig, grufull prøvelse er åpenbar i begge fortellingene.

I karthistorisk sammenheng bør det nevnes at det finnes referanser til malstrømfenomener også på kart over andre regioner enn Norden. Antikkens Kharybdis ble vanligvis identifisert som Messina-stredet, det smale sundet som skiller Sicilia fra det italienske fastlandet. Eksempelvis ble det tidlig på 1600-tallet laget et kart som viser den mytiske

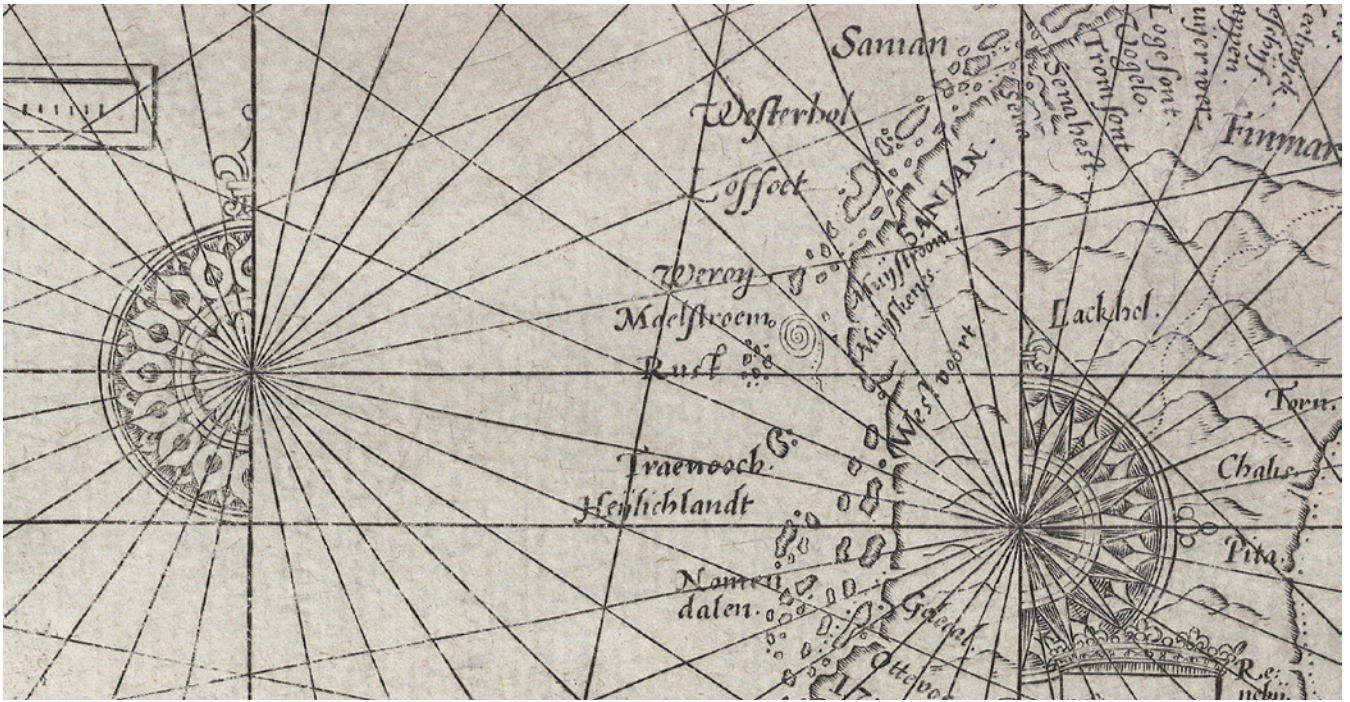

Figur 2. Utsnitt fra «Aeneae Troiani Navigatio» fra Jodocus Hondius' 1607-utgave av Gerard Mercators atlas. (Amsterdam 1607). 17 x 23 cm.

Digitalisering: David Rumsey Map Collection. <https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/s/0aw36c>

Figur 4. Lucas Janszoon Waghenar: «Vniuers[ae] Europ[ae] maritim[ae] eius[que] nauigationis descriptio = Generale Paschaerte van Europa, soe verre die Zeecusten ende Nauigatien streckende zijn gepractizeert Doer Lucas Jansz. Waghenar va[n] Enchuuse[n]; Ioannes à Doctecum F.» (Leiden 1584). 55,3 x 39,3 cm. Her er det utgaven fra 1586/87 som vises. [Utsnitt] Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/612>

inn i malstrømmen (FIGUR 4). Denne hypotesen støttes av det faktum at Waghenar eksplisitt tegnet et nautisk kart, noe de mange navigasjonslinjene vitner om. Det er mulig at han primært ønsket å advare navigatører mot malstrømmen.

I likhet med Waghenar avbildet Antwerpenkartografen Gerard de Jode (1509–1591) Moskstraumen på et kart. Sammenlignet med Waghenars kart er malstrømmens linjer mye mindre tydelige. Selv om naturfenomenets spiralform er gjenkjennelig, fremstiller de Jode Moskstraumen som et omfattende romlig system av små vannvirvler. En gjengivelse som kommer overraskende nær virkeligheten (FIGUR 5).

Avbildningen av Moskstraumen på nederlandske kart er ikke den eneste forbindelsen mellom det nordnorske malstrømfenomenet og Nederland. Selve ordet malstrøm kommer fra nederlandsk *maalstroom*, som er sammensatt av verbet *ma(a)len*, som betyr «å dreie», og substantivet *strom* for «strøm».

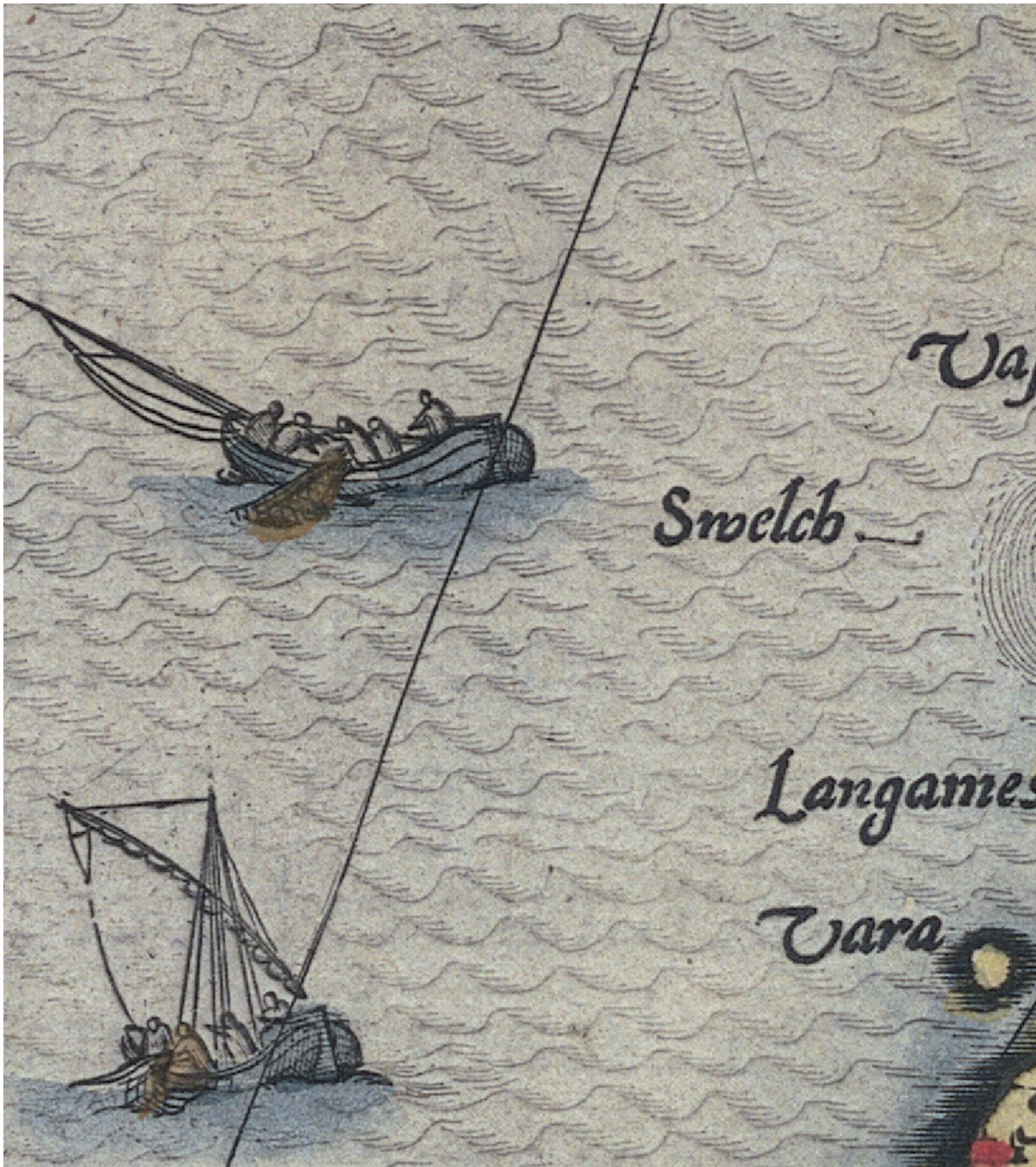
← Figur 3. Antonio Lafreris versjon fra 1572 av Olaus Magnus «Carta marina» fra 1539. 53 x 79 cm [Utsnitt]. Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digikart_gaa0010000703

Moskstraumen får konkurranse

I likhet med Gerard de Jode var også Abraham Ortelius (1527–1598) aktiv i Antwerpen. Med sitt *Theatrum Orbis Terrarum* (Verdensteater), som ble utgitt første gang i 1570, skapte Ortelius det første atlasen i moderne tid. Denne milepælen i tidligmoderne kartografi inneholder også et kart over Skandinavia. Her leter en forgjeves etter noen malstrøm ved Lofoten. Påskriften *Charjybdis* finnes imidlertid fortsatt på kartet. Ortelius gir betegnelsen til en malstrøm som ligger en helt annen plass enn Moskstraumen. «Kharyybdis» blir hos Ortelius plassert langt mot nordøst, midt mellom to steder som begge tilsynelatende viser Vardøhus. Det faktum at Ortelius kunne plassere Vardø (en gang stavet *Wardhuys* og den andre gangen *Wardhuis*) to steder på ett og samme kart, antyder at hans geografiske kunnskaper om denne regionen var usikre (FIGUR 6).

Til tross for sin generelt store innflytelse, skulle Ortelius vise seg å bli bortimot alene om denne omplasseringen av Nordens Kharyybdis. En av hans samtidige, Frans Hogenberg (1535–1590), beholdt imidlertid Ortelius' idé om en østlig malstrøm, men uten at han dermed ville gi slipp på den tradisjonelle plasseringen av malstrømmen ved Lofoten.

I likhet med Ortelius var Hogenberg flamlender, men måtte forlate hjemlandet av religiøse grunner

Figur 5. Gerard de Jode (Antwerpen 1593): «Septentrionalium Regionum Suetiae Gothiae Noruegiae Daniae et terrarum adiacentium recens exactaque descriptio.» (Antwerpen 1593). c. 32,5 x 25 cm [utsnitt].
Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/39>

Figur 6. Abraham Ortelius: «Septentrionalium regionum descrip[tio].» (Antwerpen 1570). 36,2 x 49 cm [utsnitt]. Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/593>

Figur 7. Frans Hogenberg: «Dania = Danemarcha = Dennemarck = Danemarche.» (Köln 1579 eller 1580).
 12,7 x 18,3 cm [utsnitt].
 Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/607>

og bosatte seg i den den relativt liberale handelsbyen Köln. I fellesskap med Georg Braun utga han der sitt mest berømte verk, *Civitates Orbis Terrarum* (Verdens byer). Dette var verdens første byatlas og inneholdt mer enn 600 detaljerte bykart. På mange måter kan Hogenbergs byatlas sees som en fortsettelse eller et supplement til Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum*. Hogenberg produserte imidlertid ikke bare byprospekter, men også tradisjonelle kart over større områder. På et kart han utga i 1579 med den enkle tittelen «Dania», finner vi både Moskstraumen, her kalt *Muskostrom*, og en malstrøm langt øst for Nordkapp. Hos Hogenberg er Ortelius' malstrøm faktisk kartets østligste element, plassert helt ute på kartrammen (FIGUR 7).

Kartene til Ortelius og Hogenberg illustrerer hvordan kartografer strevde med å forholde seg til ulike og til tider motstridende kunnskapskilder. De har måttet kompromisere mellom ulike kunnskapstradisjoner på kartene sine. Noen ganger lar disse kompromissene seg avlese i form av dupliseringer av samme element – to ulike Vardøhus hos Ortelius og to ulike malstrømmer hos Hogenberg.

En nærmere titt på Hogenbergs kart avslører for øvrig et tredje element som kan tolkes som en malstrøm. Den første bokstaven i navnet *Hjelse* (Hjelmøy) er sirlig rullet. H'ens slyngede ornamentikk minner unektelig om formen på en malstrøm.

Moskstraumen beveger seg sørover

I løpet av 1500-tallet økte kunnskapen om Skandinavia ikke bare i Nederland, men også i et annet av tidens fremste handelssentre: Adriaterhavsmetropolen Venezia. Her virket kartografen og boktrykkeren Michele Tramezini (1526–1579), som publiserte et berømt kart over det nordlige Europa. Egentlig burde ikke kartene til Tramezini være relevant for en vurdering av Moskstraumen. Grunnen til dette er at hans Norden-kart slutter rett nord for Bergen. Like nedenfor kartets nordlige kant finner vi imidlertid en avbildning av en malstrøm, markert med den italienske betegnelsen *Vorago* (svelg). Tramezini's «Vorago» ligger omtrent på samme breddegrad som *Romsdael*, dagens Romsdal (FIGUR 8).

Hvordan kan denne malstrømmen utenfor vestkysten av Norge, som ikke finnes på noen andre kart, forklares? En mulighet kan være at venetianeren visste at det fantes en berømt malstrøm et sted utenfor kysten av Norge, men at han ikke visste nøyaktig hvor den befant seg. Denne hypotesen støttes av det faktum at Tramezini synes å vite mer om bosetninger og kirkeforhold enn om kystens forløp og naturfenomener. Således

er Stavanger (*Stavandria*) avbildet som en by med et tårn med et synlig kors, noe som korrekt identifiserer byen som et bispesete. Den topografiske gjengivelsen av Stavanger er imidlertid langt mindre nøyaktig: Ifølge Tramezini's kart skal byen ligge i innlandet bak en fjellkjede og kun være forbundet med havet via en elv. Det er derfor mulig at han heller ikke klarte å lokalisere Moskstraumen nøyaktig og satte inn en «plassholder» lengst nord på kartet.

Denne tesen støttes av at venetianeren brukte et eldre kart som modell, «Caerte van Oostlant», som ble tegnet og utgitt av nederlenderen Cornelis Anthoniszoon (1503–1558) i 1543. I motsetning til Tramezini's kart viser Anthonisz' kart ikke noen malstrøm. Det er derfor nærliggende å se for seg at Tramezini ønsket å «oppdatere» det nederlandske kartet med aktuell geografisk kunnskap som Moskstraumen. Han visste imidlertid ikke nøyaktig hvor malstrømmen skulle plasseres.

Avslutning

Fortelleren i Edgar Allen Poes novelle «A Descent into the Maelström» beretter at håret hans ble hvitt etter møtet med malstrømmen, så rystet var han. Fascinasjonen og frykten for naturfenomenet var enorm. Dette gjenspeiles også i kartene fra tidlig moderne tid.

Vår mikroanalyse av avbildningen av Moskstraumen på kart fra 1500-tallet viser at malstrømmen på ingen måte opptrådte på samme måte fra kartograf til kartograf. Snarere er det en høy grad av variasjon i tolkningene, både av hvordan «Nordens Kharybdis» skulle se ut og av nøyaktig hvor den skulle plasseres på kartet.

Ved å studere en lokal kuriositet som Moskstraumen på kart kan vi få kunnskap ikke bare om selve fenomenet, men også om kartografiens og vitenskapens utvikling generelt i perioden. Vi kan for eksempel se hvor viktig antikke fortellinger var for kartproduksjonen på 1500-tallet, og vi får belyst hvordan kartografene forsøkte å kompromisere mellom ulike og til tider motstridende geografiske opplysninger. Moskstraumen, i likhet med sjømonstre og eksotiske folk, kan trygt betegnes som en del av «standardinventaret» i den kartografiske forestillingsverdenen om Nord-Norge på

→ Figur 8. Michele Tramezini: «Septemtrionalium regionum Suetiae, Gothiae, Noruegiae, Daniae et terrarum adiacentium recens exacta[que] descriptio Michaelis Tramezini Formis; Iacobus Bussius Belga, in aes incidebat.» (Venezia 1558). 39 x 52,3 cm [utsnitt]. Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/585>

1500-tallet. At malstrømmen i det hele tatt fantes på kartet, kan ha hatt en symbolsk betydning som var viktigere for datidens kartografer enn den nøyaktige plasseringen. Dette perspektivet bør undersøkes nærmere gjennom videre forskning, ikke bare på kart, men også på skriftlige kilder om oppfatningen av nordområdene på 1500-tallet.

Litteraturliste:

- Det Norske Akademi for Språk og Litteratur (utgiver; 2024): Oppføring «malstrøm» i Det Norske Akademis Ordbok (NOAB). Tilgjengelig online på: <https://naob.no/ordbok/malstr%C3%B8m>
- Lockert, Sigri Skjeggstad (2011): *Havsvelget i nord - Moskstraumen gjennom årtusener*. Stamsund: Orkana akademisk forlag.
- Poe, Edgar Allen (1841): A Descent into the Maelström. *Graham's Magazine*, 8(5), 235–241.
- Schilder, Günter (2017): *Early Dutch maritime cartography: the North Holland school of cartography (c. 1580–c.1620)*. Leiden: Brill, Hes & De Graaf.
- Verne, Jules (1869–1870): *Vingt mille lieues sous les mers*.

Forfatter:

Simon Franzen er ph.d.-stipendiat ved UiT Norges arktiske universitet i Tromsø. Hans forskningsområde er kartografiens historie med et spesielt fokus på kart over Fennoskandia fra tidligmoderne tid (ca. 1500–1800). E-post: simon.d.franzen@uit.no

Nordnorske stedsnavn på 1500-tallets kart

Per Pippin Aspaas

<https://doi.org/10.7557/ottar.7506>

Gamle kart er sjelden eller aldri ordløse. De fleste er fylt med navn – på steder, regioner og land. Kikker en på et nordområdekart som gikk i trykken for flere hundre år siden, skal det godt gjøres å ikke bli forundret: Hvorfor akkurat det stedet? Og hvorfor akkurat den stavemåten? Her er noen smakebiter på slike mysterier, og forsøk på å rede dem ut.

Ytterst i den europeiske periferien lå *Lapponia* og *Finmarchia*, områder uten klare grenser og med stor appell til fantasien. I motsetning til det kontinentale Europa, hvor kartografene holdt til, var det ingen urbanisering å snakke om her. Slott og festninger var også mangelvare. Kartografenes blikk var festet på kysten, på øyer og halvøy, blikkfang langs veien mot nord. Som vi skal se, var 1500-tallets utvalg av blikkfang annerledes enn i dag.

De eldste trykte nordområdekartene, fra det aller første i 1482 og et halvt århundre framover, har nesten ikke et eneste nordnorsk stedsnavn inntegnet. Vi vil derfor konsentrere oss om tiårene fra 1530- til 1570-tallet. I denne perioden blir den skandinaviske halvøya for det første oppreist i nord-sydlig retning, mens den tidligere var feilaktig utstruktet fra øst mot vest. For det andre trer stadig flere nordlige steder fram og får sine navn.

Stedsnavnegransking og kartografiens historie

Forskningen på stedsnavn er et eget fagfelt. Målet er å dokumentere navn på steder, både dialektale variasjoner og utvikling over tid. Stedsnavnegranskerne er nøye med å la lokalbefolkningens egne betegnelser være styrende. Fremmede gjesters navnsetting kan kanskje sies å være interessant i seg selv, men får sjelden praktisk betydning. Navngivingen på veiskilt og offentlige kart er primært noe lokalbefolkningen skal kjenne seg igjen i.

Ambisjonen med denne artikkelen er ikke å påvirke moderne navngiving. Her skal rent historiske interesser få være styrende. Kart var og er et viktig middel til å strukturere og forstå virkeligheten. Skal vi sette oss inn i tidligere tiders virkelighetsoppfatning, er gamle kart et utmerket sted å starte. Da er også stedsnavnene av interesse.

Oversikt over 1500-tallets oversiktskart

I perioden 1532–1570 ble det produsert cirka femten trykte oversiktskart over Norden med

Kartograf	Trykkested, år	Forkortelse	Nordnorske stedsnavn	Lenke til digital versjon
Ziegler	Strassburg, 1532	Zi32	14	https://hdl.handle.net/10037.2/60
Olaus Magnus	Venezia, 1539	OM39	Ca. 60	http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-88495
Münster	Basel, 1540	Mü40	18	https://hdl.handle.net/10037.2/577
Gastaldi	Venezia, 1548	Ga48	17	https://hdl.handle.net/10037.2/37
Ruscelli	Venezia, 1561	Ru61	16	https://hdl.handle.net/10037.2/56
Olaus Magnus	Basel, 1567	OM67	10	https://hdl.handle.net/10037.2/591
Ortelius	Antwerpen, 1570	Or70	Ca. 40	https://www.e-rara.ch/zuz/content/zoom/23012020

Nord-Norge. Ikke alle disse er detaljerte nok til å være relevante her. Tabell 1 gir oversikt over de sju nordområdekartene fra perioden som har *minst ti nordnorske stedsnavn inntegnet*. To gjengangere er Trondheim/Nidaros, som var rikets nordligste by, og Vardøhus, rikets nordligste festning. Disse to ytterpunktene utgjør «standard-inventaret» i 1500-tallets nordområdekart. Mellom dem er det mange overraskelser og mysterier å gripe fatt i.

Et viktig poeng, som av og til glemmes i studier av gamle kart, er at så godt som alle opprinnelig ble publisert som *illustrasjoner til tekster*. Moderne samlere har lagt seg til en vane med å skjære kartene ut av sin opprinnelige kontekst og betrakte dem som kunstobjekter, noe de da vitterlig også er. Men i isolasjon fra bokverkene blir kartene vanskeligere å forstå, eller i hvert fall lettere å misforstå.

Det er en kjensgjerning at ingen av kartene fra 1532 til 1570 ble laget av folk som hadde vært i Nord-Norge. Uten lokalkunnskap var kartografene neppe i stand til selv å vurdere hva som var et viktig sted og hva som bare var en tilfeldig gård i ødemarka. De som har studert kartografiens historie i Norden, har ofte spekulert rundt mulige kilder til kartene. Før vi leser oss inn i én av kilde-tekstene som ledsager et viktig nordområdekart, vil jeg nevne to mulige kilder til informasjon som ofte blir nevnt i den karthistoriske litteraturen.

En første mulighet er at kartografene har søkt etter informasjon hos kirka. Flere tidlige kartografer var katolske teologer. Noen av dem satt også nært Vatikanet, med alt hva det innebar av arkiver. Reformasjonen kom til Norden på 1520- og 1530-tallet, men det innebar ikke at Vatikanet sluttet å se mot nord. Arkivene var fulle av dokumenter fra misjonering og kirkebygging, også i de aller nordligste periferiene. I tillegg kom katolske lærde reisende sørover for å unnsnippe reformasjonen i Nord-Tyskland og Skandinavia. Kan stedene ha havnet på kartene, først og fremst fordi de har vært viktige for kirka?

En annen mulighet er å se til handelen. Tørrfisk fra Nord-Norge var tross alt en viktig handelsartikkel. Hanseater, hollendere, briter og andre var

jevnlige på besøk. I den grad kartografene har brukt sjøfarende handelsfolk som informanter, er det nærliggende å tenke seg at gode steder å bunkre opp eller bytte til seg varer er blitt rapportert inn. En annen type stedsnavn vil være seilingsmerker, i form av spesielt iøynefallende øyer, fjell eller andre landformasjoner.

Heldigvis er de fleste kartografene nøye med å spesifisere hva slags kilder de baserer seg på. Ikke minst gjelder dette pionerene fra 1500-tallet. Hadde de ikke selv sett de landskapene de kartla, burde de i hvert fall kunne vise til troverdige informasjonskilder i sine tekster. Det var viktig for å bli tatt alvorlig. Problemet for oss er at de begrenser seg til å navngi kilder som de visste ville oppfattes som troverdige. En tilfeldig sjømann ville ikke ha denne effekten på leseren, som gjerne var en lærd eller fyrste av høy rang. Kartografenes kildehenvisninger er med andre ord nyttige, så lenge vi husker på at de er selektive.

Zieglers fjorten nordnorske stedsnavn og deres skjebne

Den lærde teologen Jakob Ziegler (ca. 1470–1549) publiserte i 1532 ei bok om verdens geografi. Før den kom ut – i Strassburg, i skjæringspunktet mellom det franske og det tysktalende Europa – hadde Ziegler tilbrakt flere år i blant annet Roma. I boka si inkluderte Ziegler et moderne kart over Nord-Europa med Grønland, der også kysten av Nord-Norge er med (FIGUR 1). Som kilde oppgir han to høyt rangerte geistlige fra Norge og to fra Sverige. Disse var de to siste katolske erkebiskopene i Nidaros, Erik Valkendorf og Olav Engelbrektsson – og biskopen av Västerås, Petrus Magni (Peder Månsson) og Johannes Magnus, bror til Olaus Magnus. Både Johannes og Olaus Magnus var lærde teologer som i tur og orden innehadde tittelen som erkebiskop av Uppsala. Alle fire (Erik Valkendorf, Olav Engelbrektsson, Petrus Magni og Johannes Magnus) hadde Ziegler møtt i Roma. Ut over disse navngitte autoritetene er det tenkelig at Ziegler har hatt andre muntlige kilder som han ikke finner det verdt å nevne.

Ziegler fikk stor innflytelse på senere kartografer, blant annet var han den første som reiste Norden på høykant, en form som er blitt stående. Han

← Tabell 1. De sju kartene trykt i perioden 1532–1570 som har minst ti nordnorske stedsnavn inntegnet. I enkelte tilfeller er det vanskelig å avgjøre hvor kartografen anså at grensen mellom de norske og svenske/russiske landområdene befant seg, dermed er et par av tallene i tabellen omtrentlige.

→ Kart side 68–69: Figur 1. Kart over «Schondia» fra Jakob Zieglers bok *Quae intus continentur ...* (Strassburg, 1532). Originalens størrelse: 22 x 33 cm. Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/60>

Ab oriente terminatur linea quæ ducitur per motes quorum fines sunt, qui australis super ostijs, Trolhettae fluij, qui uero borealis exit per Vuardhus castrum & extenditur ad terram incognitam Laponum.

Præterea sunt montes alij qui in Cherfonneso magna fines habent 21 30 65 15 extenduntur in gradus 20 62 25 Et qui à Soknadal extenditur ad Solabo & gradus habet 26 20. 63 20 Et 26 30. 62 25 ubi sunt fossiones ferti. Et qui à promont. Stad per continentem extenduntur qui dicti sunt. Et qui inter duos conuentus Halmgadal & Toten quorum fines 21 60 25 Et 21. 61 20 Et extenduntur uersus orientem in gradib. 22 60 25 Et 22 61 25 Lacus in Norduegia insignes sunt.

Conuentus Iemptinæ, post quem uersus meridiem est desertum usq; ad Aardal conuentum.

Ouuiik lacus cuius medium 27 67 30
 Castrum regium super ipsius australi parte 27 67
 Emif-

S C H O N D I A

Emiffio lacus 26 30 67 25
 Eius ostia dicta sunt apud Skongen.
 Conuentus Aardal
 Lacus cuius medium 25 30 66 30
 Eius ostia apud Frosten.
 Lacus uastus cuius medium 27 30 66
 Eius ostia dicta sunt post Styordal.
 Conuentus Offrestind
 Ions Vathen lacus cuius medium 26 20 65
 Eius ostia sunt supra Ladha
 Conuentus Hardal
 Lacus cuius medium 27 20 62 30
 Effunditur in alium
 Lacus q; eius medium 26 62 35
 Eius ostia apud Nidrosiam urbem
 Lacus cuius medium 27 63 30
 Eius ostia dicta sunt sub Byrsen.
 Ofordal conuentus ab orientali parte lacus Archienifona

↑ Figur 2. Utdrag fra Zieglers bok, kapitlet om Schondia (Skandinavia). Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018091428002 (side XCIX-C)

Zieglers stavemåte	Moderne navn	Zi32	OM39	Mü40	Ga48	Ru61	OM67	Or70
NIDROSIA	Trondheim	x	X	x	x	x	X	x
HESCHO	Steinvikholmen	x		x				(x)
OVIK	Åvika?	x		x	x			
AARDAL	Årdal?	x	X					
VARO	Værøy	x		x	x	x		x
SKAFEN	???	x						
QVEDENFIORD	Kvæfjord	x	X					x
ANDANAS	Andenes	x	X					x
SANIAM	Senja	x		x	x	x	X	x
RODESHOLM	Røssholmen	x	X	x	x	x	X	x
TRVNIS	Tromsø/Tunes?	x						x
HIELSOO	Hjelmsøy	x	X				X	x
STAPPEN	Gjesværstappan	x	X	x	X	x	X	x
VVARDHVS CASTRVM	Vardøhus festning	x	X	x	X	x	X	x

drysset også et pent knippe stedsnavn ut over Nordnorgeskysten. Hvis vi legger godviljen til og definerer alt fra Trondheimsfjorden til Varanger som nordnorsk, vil en tabell over hans nordnorske stedsnavn se slik ut (TABELL 2).

I flere tilfeller er vi avhengige av å lese Zieglers latinske tekst for å vurdere hva slags steder han mener. En norsk oversettelse av Ziegler skal være underveis, i regi av Nasjonalbiblioteket – i påvente av denne har jeg selv studert originalen og oversatt relevante passasjer nedenfor.

Trondanas insula	22	30	68	20
Quedefior cuius medium	22	20	67	50
Londingia cuius medium	23		67	25
Mare inter insulas & Norduegiam dicitur				
Tyalleslund Euripus uel angustiae				
Skaffuuen insula	22	30	67	15
Lofoth cuius medium	22		67	10
Langanas cuius medium	21		67	
Vastral cuius medium	21	30	67	30
Inter tres hac insulas mare appellat̃ Muskostrom id est estus				
Hic mare forbetur intra cauernas accedente fluxu, & reflatur				
refluxu, quanto maximo impetu deferuntur torrentes, nauigatur hoc mare donec inferius est faucibus scopulorū, & qui iniquo tempore inciderint, feruntur praecipites in uoraginem.				
Naufragiorum reliquiae perraro redduntur, & si quando redduntur, reperiuntur robora attrita collisione scopulorū ut lanugine quasi obducta uideantur. Hec est potētia naturę fabulosas Symphlegadas, & formidatam Maleam, & Siculam carybdis, & omnia miracula superans quæ naturam efficere reliquo mari compertum mortalibus est.				
Varo insula medium	20	15	66	30
Et quæ in sinu magno Nidrosiæ				
Hescho cuius medium	22		65	50
In ea Stenuuikholm castrum	22	20	65	30
Ytreato cuius medium	22	30	65	15
Tuteren cuius medium	23	30	65	15
In ea Holm monasterium.				
Extra sinum magnum, & quæ in ipsis faucibus				
Fosen cuius medium	22		62	
Krakouuad medium	20	20	62	
Giska medium	39	30	62	
Alia item insula	38	30	62	15

↑ Figur 3. Utdrag fra Zieglers bok, kapitlet om Schondia (Skandinavia). Midt i en opplisting av steder langs kysten står en detaljert beskrivelse av Moskenstraumen. Ziegler viser til fenomener en lærd leser ville kjenne fra antikken, blant annet Kharybdis ved Sicilia.

Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018091428002 (side XCVII)

← Tabell 2. Stedsnavn i Nord-Norge på Zieglers kart, stekningen Trondheim-Vardøhus. En x angir at samme stedsnavn opptrer på kartene til senere kartografer. Se Tabell 1 for forklaring av forkortelsene.

HESCHO

Om *Hescho* skriver Ziegler at det er ei øy i Trondheimsfjorden. «På denne ligger festningen Stenuikhholm», legger han til. Slottet, som det kalles i dag, fyller nesten hele Steinvikholmen i Stjørdal kommune. Festningsverket ble påbegynt av erkebiskop Olav Engelbrektson rundt 1525, så her har Ziegler hatt ferske opplysninger. Den beskjedne holmen som huser Slottet, blir altså omtalt som «Hescho» og festet på kartet. Navnet Hesjøya(?) ser ut til å være glemt i dag.

OVIK og AARDAL

Ziegler skriver: «Det er betydelige innsjøer i Norge. Etter den Jämtlandske menigheten ligger et ubebodd område som strekker seg helt sør til menigheten Aardal.» Den nordligste innsjøen som omtales, er *Ouuik*. En kongelig festning (*Castrum regium*) skal ligge ved den sydlige bredden, ifølge Zieglers tekst. Her må vi åpenbart bevege oss utenfor dagens riksgrenser. Det kan synes underlig at Jämtland (*Iemptia*) omtales som norsk, men i politisk forstand var området faktisk det – fra slutten av 1100-tallet og fram til midt på 1600-tallet. I kirkelig forstand soknet jemtene riktignok til Uppsala, inntil området formelt ble innlemmet i Trondhjem bispedømme i 1570. Samtidig var handel og vandel vendt vestover, med sterke bånd til Trondheimsfjorden. Hos Ziegler er disse båndene på en bemerkelsesverdig måte blitt overført til geografien.

Utløpet av Oviksjøen (*lacus Ouuiik*) ligger i Skongen, hevder Ziegler. Det må bety at han ser for seg ei elv som renner fra Oviken og ut ved Skogn, et lite tettsted i nærheten av Levanger. Kikker vi på et moderne kart, finner vi at det gamle prostesetet Oviken omkranser Storsjön i Jämtland. Oviken gamle kirke ligger ved sørenden av Storsjön, som Ziegler altså kaller Oviksjøen. Kanskje er det de kirkelige bygningene her som Ziegler omtaler som en *Castrum regium*.

«Menigheten Aardal» oppgis å ligge noe lengre sør enn «Ouuik». Dagens Årdal ligger som kjent på en annen kant av landet, i indre deler av Vestland fylke, så det er unektelig fristende å skrive stedet ut av både Nord-Norges og Trøndelags geografi. Men Ziegler forteller at det i «Aardal» ligger en (ikke navngitt) innsjø som har sitt utløp ved *Frosten*. Hvis det er Frosta som menes, befinner vi oss nok en gang i Trondheimsfjorden, i Steinvikholmens umiddelbare nærhet. Denne teorien støttes av at Ziegler rett etter «Frosten» omtaler en annen stor innsjø, og dennes «utløp sies å ligge etter Styordal [Stjørdal]».

Det kan synes som om noe har gått galt i kommunikasjonen mellom Ziegler og hans informant. Hvis

vi fulgte landeveien fra Oviken kirke og utover mot kysten, ville vi først komme til Åredalen (med skistedet Åre) og deretter til Trondheimsfjorden. Det samme ville skje hvis vi besøkte flere av innsjøene i dagens Sverige – det ville være mulig å bevege seg til fots eller til hest ut til fjorden i vest. Imidlertid renner ikke vannet den veien.

Hvis disse tolkningene er riktige, innebærer det at Ziegler har gjort tre feil i sin omtale av «Ouuik» og «Aardal». For det første har han lagt Oviken altfor langt nord. Ziegler forklarer som nevnt at den som beveger seg *sørover* gjennom innlandet fra Jämtland til Årdal, må passere gjennom en lang strekning med ubebodd land på sin ferd. Retningen fra Oviken via Åre til Trondheimsfjorden går ikke fra nord til sør, men fra øst til vest. For det andre er vannskillet langs Kjøløen ukjent for ham – veier som fører «ned» til kysten er misforstått som elver. For det tredje kan det se ut til at Oviken kirke er omtalt som en kongelig festning.

VARO og SKAFEN

Ziegler skriver at det langs kysten i nord ligger et «hav mellom øyene og Norge [dvs. fastlandet]» og at dette havet kalles «Tyalleslund stred eller innsnevring». Det noe vilkårlige valget av *Tyalleslund* (som vel må være Tjeldsundet) følges opp med en opplisting av øyene *Skaffuuen*, Lofoth (Lofoten), *Langanas* (Langenes i Øksnes) og *Vastral* (Vesterålen). Deretter avbrytes opplistinga av en fryktinngytende skildring av *Muskostrom*, Moskenstraumen. Selv om Moskenesstraumen ikke er avtegnet på kartet, er den altså høyst til stede i Zieglers tekst (se FIGUR 3).

Det neste stedsnavnet i Zieglers tekst er *Varo insula*. Dette er høyst sannsynlig Værøy, som både i teksten og på kartet plasseres sør for «Skafen»/«Skafuuen». For å finne fram til Skafen, bør vi altså se etter et sted i området Lofoten-Vesterålen. Kan hende er det flere enn meg som har lett forgjeves etter det stedet, og det allerede på 1500-tallet. Etter det jeg kan se, nevnes stedsnavnet kun hos Ziegler og forsvinner deretter ut av karthistorien for godt.

QUEDENFIORD, ANDANAS og SANIAM

Det skal ikke så mye lokalkunnskap til for å gjenkjenne navnene Kvæfjord, Andenes og Senja på Zieglers kart. I teksten har han dessverre ikke så mange opplysninger å føye til, utover at øya «Sanyam» inkluderer stedene *Balstad* (Balstadvær), *Oyofjord* (Øyfjordvær), *Medfjord*, *Berg* og *Grillefjord* (Gryllefjord). Alle stedene er autentiske, og alle hadde kirker. I teksten lister Ziegler også opp Andanas som ei øy – Andenes er som kjent et tettsted lengst nord på Andøya, med kirke den

cescunt, neq; sunt idonei ut exportentur.
OCCIDENTALIS littoris descriptio, pars ma-
 xime borealis.
 Vuardhus id est speculatoria domus 52 70 30
 Castrum est ualidissimum et presidium impositū Laponibus.
 Littus sequens 28 50 70
 Matthkur oppidum 28 30 70 15
 Cherfonnesus extrema 28 30 70 15
 Bomgang oppidum 28 70 30
 Sinus intimus 28 69 55
 Skyttungzberg oppidum 27 30 70 20
 Littus sequens 27 70 15
 Sammauik in cherfonneso extrema 26 70 15
 Littus sequens 26 70 10
 Littus sequens 26 15 70
 Honouitz 26 20 69 25
 Littus sequens 27 69 55
 Ingen

Beskrivelse av den VESTLIGE kysten, den nordligste delen.

Vuardhus, det vil si utkikkshus Festningen er svært sterk og utplassert som en beskyttelse overfor samene.	54° [grader øst]	70° 30' [nord]
Den påfølgende kystlinjen	48° 50'	70°
Matthkur [Makkaur] bosetting	48° 30'	70° 15'
Tuppen av halvøya	48° 30'	70° 15'
Bomgang [Omgang] bosetting	48°	70° 30'
Innerste av fjorden	48°	69° 55'
Skyttungzberg [Skjøtningberg] bosetting	47° 30'	70° 20'
Den påfølgende kystlinjen	47°	70° 15'
Sammauik [???] på tuppen av halvøya	46°	70° 15'
Den påfølgende kystlinjen	46°	70° 10'
Den påfølgende kystlinjen	46° 15'	70°
Honouitz [Honningsvåg?]	46° 40'	69° 45'
Den påfølgende kystlinjen	47°	69° 55'

↑↑ Tabell 3. Samme utdrag som i Figur 4, oversatt til norsk.

↑ Figur 4. Utdrag fra Zieglers bok, kapitlet om Schondia (Skandinavia).

Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018091428002 (side XCVI)

gang som nå. I likhet med alle stedene som omtales på Senja er vi her i den ytre skipsleia, lengst ute mot havgapet.

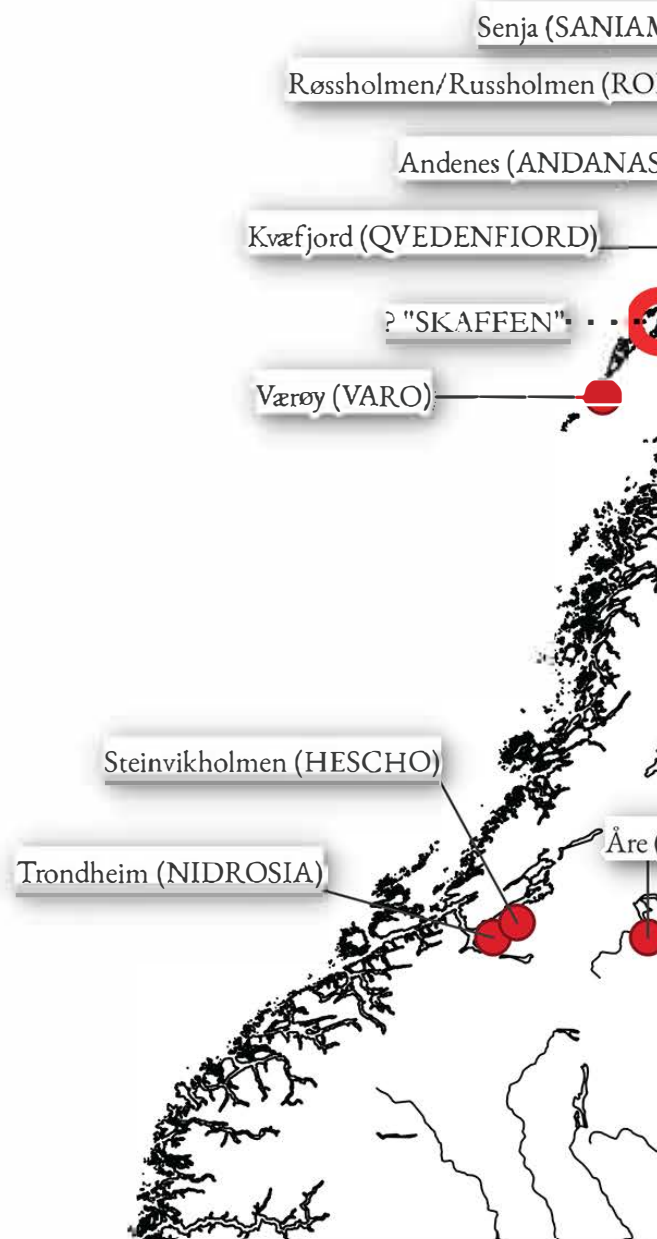
Kartets *Quedenfiord* (eller Quedefior, som det står i teksten) får ingen spesiell omtale utover ei naken opplisting i Zieglers tekst. Kvæfjord kirke på Borkenes lå innafor skipsleia og framhevinga av den virker noe vilkårlig. Derimot er det som forventet at *Trondanas insula* («øya Trondenes») figurer i Zieglers opplisting, selv om Trondenes neppe var det korrekte navnet på Hinnøya som helhet. Slike misforståelser er det flere av hos Ziegler. Likevel er det oppsiktsvekkende at han har valgt å ikke plassere Trondenes på kartet, i og med at dette var hovedkirke for et gammelt kannikgjeld som dominerte størsteparten av Nord-Norge både økonomisk og maktpolitisk. Kirkebygningene er intakt den dag i dag.

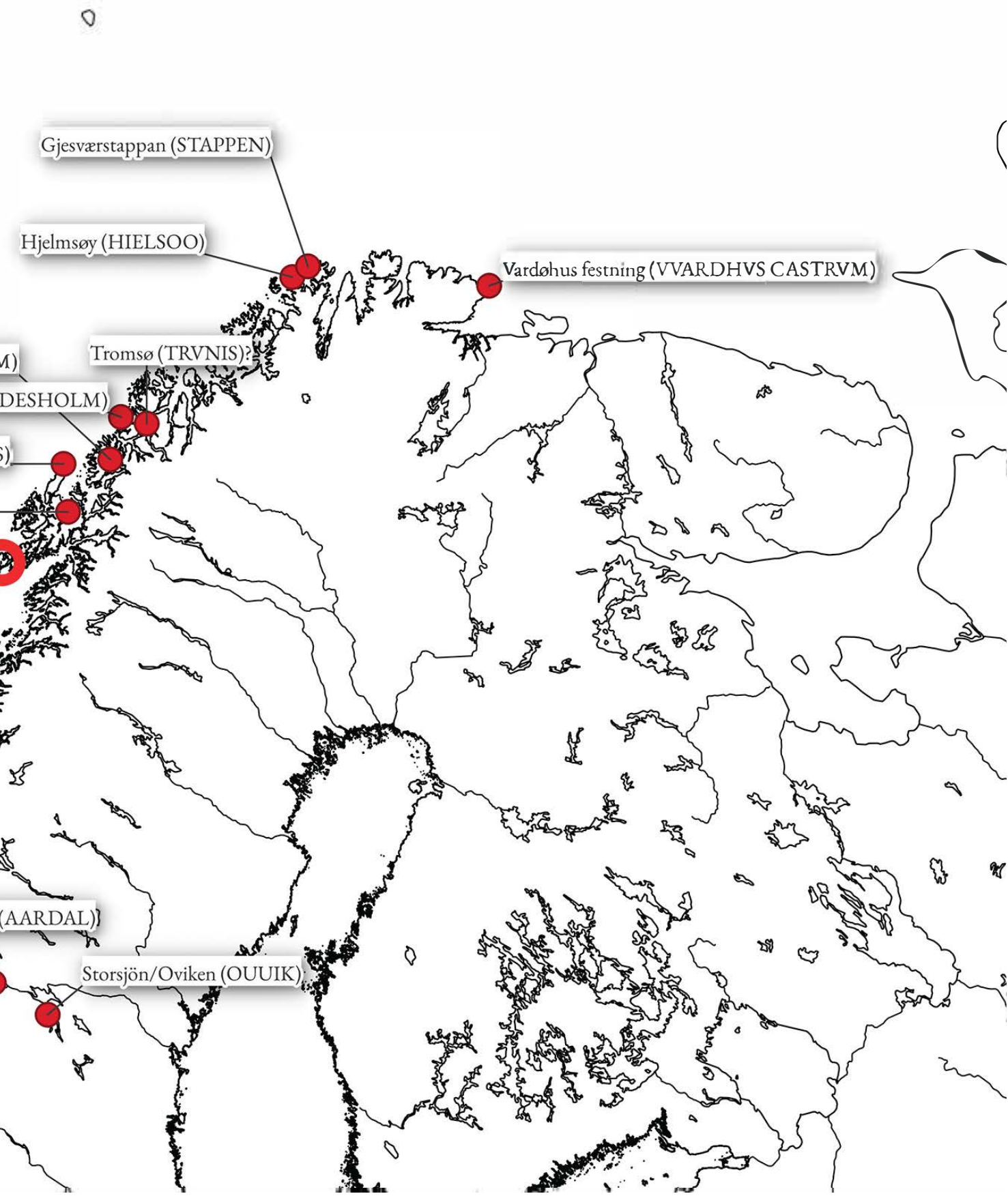
Etter opplistinga av Andanas, Trondanas og Quedefior nevner for øvrig Ziegler *Lodingia* (Lødingen). Det var ikke mye til sted den gang, men kirka var gammel og lå lett synlig ved inngangen til Tjeldsundet. Den figurerer ellers på en lang rekke kart fra Olaus Magnus' «Carta Marina» (1539) og framover.

RODESHOLM

Etter flere lett gjenkjennelige steder er vi med *Rodesholm* framme ved et lite mirakel. Det kan neppe være noe annet sted enn Røssholmen, eller Russholmen som den også kalles. Hvis dette stemmer, er en liten holme i havgapet utafor Kvaløya i Troms blitt med på samtlige nordområdekart fra Ziegler til Ortelius! På denne lave og unnselige holmen skal det ifølge et lokalt sagn ha ligget ei kirke en gang i tida. Tilstedeværelsen av et kirkebygg ville legitimere holmens plass på kartene. Men utover ei tuft på 15 x 12 meter som ble lokalisert av Håvard Dahl Bratrein under ei befarings på 1960-tallet, er det ifølge arkeologen Vidar Trædal ingen spor av noe kirkebygg i kildene. Ziegler og hans etterfølgere har sørget for å få Røssholmen skrevet inn i karthistorien, om enn bare som et navn, kanskje forvansket fra Rauðisholm til Rodesholm.

→ Figur 5. Et moderne kart som viser de fjorten «nordnorske» stedene på Zieglers kart, med dagens plassering. Takk til Simon Franzen, som har laget kartet med bruk av QGIS. Lisens: CC-BY 4.0

Gjesværstappan (STAPPEN)

Hjelmsøy (HIELSOO)

Vardøhus festning (VWARDHVS CASTRVM)

Tromsø (TRVNIS):

DESCHOLM)

AARDAL)

Storsjön/Oviken (OUUIK)

TRVNIS

Dette merkelige navnet fikk – sammen med mysteriene Skafen, Aardal og Hescho – et visst liv på Nordområdekartene etter Ziegler. En kunne tenkt seg at «Trunis» var *Trondenens* uttalt på dialekt («Trond'nes»). Det som taler mot ei slik tolkning, er at Trondanas jo står omtalt i teksten. Lengre nord i opplistinga, øst for «Rodesholm» og sør før «Hielsoo», er det at Ziegler plasserer *Truunis*. Skal en gå etter kirkesteder som rettesnor, viser kildene at det på 1500-tallet var kirkelige bygg både i Tromsø og på Tunes. På Tromsøya lå også middelalderfestningen Skansen. Tunes var på sin side ei gammel middelalderkirke, den nordligste i hele Europa, helt oppe ved Knivskjelodden. Den ble holdt i hevd fram til slutten av 1600-tallet, og spor av kirkegården skal fremdeles være synlig i landskapet.

En tredje mulighet er å tolke «Truunis» til *Trenes*, et gammelt navn på Kolahalvøya som faktisk også Erik Walkendorf bruker i en skriftlig redegjørelse til paven som finnes bevart. Men dersom «Trunis» skal være Kolahalvøya, gir Zieglers plassering på kartet og i teksten ingen mening.

Både Tromsø og Tunes er mulig. Jeg holder en likevel en knapp på Tromsø. Tekstens «Truunis» antyder en lang vokal, gjerne en o-lyd. I et pavebrev fra 1308 om norske kongelige kapeller står stavemåten *Trinis juxta paganos*, noe de fleste historikere retter til *Trums*, altså «Tromsø nær hedningene». «Hedningene» er i denne sammenhengen samene, som Ziegler for øvrig beskriver nokså inngående i et eget kapittel. Å passe seg for deres trolldomskunster var viktig for kristenheten, er budskapet der.

HIELSOO og STAPPEN

Nordkapplataet må ha vært et imponerende skue den gang som nå, men denne fjellformasjonen nevnes ikke overhodet av 1500-tallets kartografer. Isteden er det kirkestedene på Hjelmsøya (*Hielsoo*) og Gjesværstappan (*Stappen*) som settes på kartet – ikke bare hos Ziegler, men hos så godt som alle andre kartografer fra tiårene som fulgte. Begge plasser var kirkesteder med fastboende befolkning. Disse utpostene er de nordligste som festes på Zieglers kart, vest for «Vuardhus castrum», altså festningen Vardøhus. I teksten har han flere

plasser i Finnmark med. Vi lar Ziegler tale selv (se FIGUR 4, oversatt i TABELL 3).

Om slik fortsetter det. Makkaur, Omgang og Skjøtningberg hadde fastboende befolkning på 1500-tallet, og alle tre var forsynt med kirke. *Sammauik* har jeg ikke styr på hvor er, men en pussighet er at *Honouitz* (som vel er Honningsvåg) blir plassert på fastlandet. I sin opplisting over stedsnavn skiller Ziegler ellers nøye mellom hva som er øyer og hva som er fastland. Til sammenligning plasseres øya Stappen på 46° 30' øst og 71° 15' nord, som det aller nordligste stedet langs kysten av Norge.

Fra Ziegler til Ortelius

Skal vi se kildekritisk på det, kommer Ziegler ganske godt ut. Pionerverket hans er nøkternt og imponerende standhaftig i sin matematiske innretning. Han må ha vært en vanskelig samtalepartner for folk som var mindre vant med naturvitenskapelig tenkning. «Nord for, sier du? Hvor langt da? Enn det andre stedet, er det øst for eller vest for ...?» Sånn må han ha holdt på, inntil den skandinaviske halvøya reiste seg for ham. Dette byggverket ble stående hos generasjoner av kartografer etter Ziegler, ikke minst i kraft av den detaljerte opplistinga i teksten. Den er kanskje kjedelig lesning for oss i dag, men var akkurat hva etterfølgerne trengte.

Andre kartografer var kan hende mindre tilbøyelige til å basere seg på kirkelige nettverk som kilder til informasjon. Handelsskip som anløp Antwerpen og andre byer i dagens Belgia og Nederland blir i hvert fall ofte utpekt som informasjonskilder for Abraham Ortelius (1527–1598). Hans nordområdekart får danne sluttpunkt for vårt lille utdrag av 1500-tallets kartografihistorie. Også Ortelius har en tekst, skjønt den er helt annerledes anlagt enn Zieglers og går ikke i detalj på enkeltsteders beliggenhet. Men ser vi nærmere på Ortelius' nordområdekart, for eksempel i førsteutgaven av atlasen fra 1570 (FIGUR 6), er tradisjonen etter Ziegler åpenbar.

Beveger vi oss med Ortelius langs kysten fra *Wardhuys* og sørvestover mot *Trondhem*, finner vi *Bomgang*, *Skittunsberg*, *Stappen*, *Samawick*, *Honow*, *Hielso*, *Trunis*, *Rodsholm* – og deretter *Sanian* med stedene *Balstad*, *Oiford*, *Medfiord*, *Berger* og *Grillefiord*, etterfulgt av *Trondanas*, *Quedefior*, *Vastral*, *Langanas*, *Varo* og så videre. Det er ikke mye her som tyder på avhengighet av sjøfarende informanter. Det er teksten til Ziegler som er brukt. Til og med den famøse øya «Hescho» er med, langt inne i hjertet av Nordland. Ortelius har riktignok ikke gitt den navn, men i sørenden av innsjøen er det tegnet inn en festning med påskriften *Castrum regium* (kongelig festning). Ved

← Figur 6. Utsnitt av Ortelius' kart «Septentrionalium regionum descrip[tio]» fra 1570. Kjølen, fjellkjeden som deler Norge fra Sverige, er godt synlig. Originalens størrelse: 36 x 49 cm. Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2019072928001 (side 198–199)

munningen av elva som renner fra innsjøen og ut i Trondheimsfjorden, finner vi Skongen. Enhver leser av Ziegler ville gjenkjent Steinvikholmen slott som den kongelige festningen. En viktig korreksjon er imidlertid kommet på plass hos Ortelius. Ouiken ligger på østsiden av Kjølen, med et elveløp som går østover til Bottenviken. Noen festning er heller ikke tegnet inn der.

Av i alt cirka 40 nordnorske steder hos Ortelius, er det bare tre som ikke nevnes av Ziegler i hans opplisting – *Vildal* og innsjøen *Domshaf* i indre deler av Finnmark og *Berkara* i indre Troms. Ingen av disse stedene er lette å gjenfinne i dag, men de står oppført hos en av Zieglers samtidige, den nevnte Olaus Magnus' «Carta Marina» fra 1539. Ortelius behøvde med andre ord ingen andre kilder enn disse to teologene for å navngi steder i hele Nord-Norge og Trøndelag.

Jeg tror vi kan slå fast at den nordnorske kartografiens begynnelse baserte seg på kirkelige nettverk og ikke på handel og sjøfart. Stedsnavnene var stort sett knyttet til kirkeliv og ikke navigasjon. Dette skulle først endre seg med Barentsz-ekspedisjonene helt mot slutten av århundret.

Kilder og litteratur:

- Benedicte Gamborg Briså og Bente Lavold, red. *Kompassrosen. Orientering mot nord*. Oslo, 2009
- Anne-Marit Hamre, red. *Trondhjems reformats 1589. Oslo domkapittels jordebok 1595*. Oslo, 1983. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digi_bok_2014062305068
- Abraham Ortelius. *Theatrum orbis terrarum*. Antwerpen, 1570. http://urn.nb.no/URN:NBN:no-nbdigibok_2019072928001
- Gustav Storm og Rudolf Keyser, red. *Norges gamle Love indtil 1387*. Fjerde Bind. [Oslo], 1885. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digi_bok_2015012808050
- Vidar Trædal. *Kirkesteder og kirkebygninger i Troms og Finnmark før 1800* (doktorgradsavhandling). Universitetet i Tromsø, 2009. <https://hdl.handle.net/10037/1801>
- Jakob Ziegler. Kapitlet «Schondia» i boken *Quae intus continentur ...* Strassburg, 1532. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digi_bok_2018091428002

Forfatter:

Per Pippin Aspaas er en vitenskapshistoriker og latinfilolog som arbeider som faggruppelider ved Universitetsbiblioteket, UiT Norges arktiske universitet. Han har særlig forsket på lærde tekster fra tidlig nytid som beskriver nord-

områdene, eksempelvis naturfenomener som nordlyset og befolkningsgrupper som samer og kvener.

E-post: per.pippin.aspaas@uit.no

Willem Barentsz' polarekspedisjoner og kunsten å sette seg selv på kartet

Andreas Klein

<https://doi.org/10.7557/ottar.7507>

Gjennom sine polarekspedisjoner ble nederlenderen Willem Barentsz verdenskjent. Eventyrene han og mannskapet opplevde og landstrøkene de oppdaget ble avtrykt i flere reiseskildringer og kart. Denne artikkelen handler om hvilke strategiske grep ekspedisjonsdeltakerne og andre aktører brukte for å sette seg selv på kartet.

Den tredje gangen skulle de endelig nå frem. Selvfølgelig kunne ingen vite hvordan dette ville ende. Ekspedisjon nummer tre hadde begynt like lovende som de første to og alle var innstilte på at dette eventyret ville bli krevende. De visste fra før at det ville være livsfare hele veien. Faren var stor, men det var òg gevinsten i vente, der de beveget seg inn i ishavet nord og øst for Norge.

Oktober 1597: Menneskene på Amsterdams gater hadde vanskelig for å tro det de så med egne øyne. De som for lengst var antatt omkomne, hadde virkelig kommet tilbake. At noen i det hele tatt returnerte var én sak, men besetningen fra den tredje ekspedisjonen virket hverken avmagret eller traumatisert – et mirakel! Et mirakel som støttes av kildene. Ut ifra de opplysninger vi har, ser det ut til å ha gått overraskende bra med dem. Men ikke alle kom hjem: Willem Barentsz (1550–1597), mannen som senere fikk det store havområdet nord og nordøst for Norge oppkalt etter seg, døde under ekspedisjonen. Det var han ikke alene om.

Til forskjell fra mange ekspedisjoner i Nordishavet på 1800-tallet var utforskningen av Polarregionen ikke hovedpoenget for Barentsz og mannskapet. Egentlig skulle de til Kina, via en uviss nordlig sjøvei: Nordøstpassasjen. I likhet med senere oppdagelsesreiser resulterte også denne eventyrlige ferden i en voldsom kunnskapsproduksjon. Beskrivelser av dyr, naturfenomener og landområder ble gjengitt i flere bøker og kart. Sjøveier ble tegnet ned og observasjoner gjort om til illustrasjoner og tekster. Enkelte ekspedisjonsdeltagere bidro og satte seg selv bokstavelig talt på kartet. Mer om dette senere.

de Veers ekspedisjonsjournal

Og så drog de hjem som bodde der, og de som ikke bodde der, ble innlosjert i et herberge i noen dager

til de hadde fått pengene sine, og så drog hver til sitt. Dette er navnene til dem som vendte tilbake fra denne reisen.

Tolv navn senere ender Gerrit de Veers ekspedisjonsjournal. Vi vet ikke mye om hans liv etter 1598. Han ble født om lag 1570. De Veers journal ble trykt kort tid etter tilbakekomsten. Den ble umiddelbart oversatt til datidens store europeiske språk. Det var Cornelis Claesz (virksom 1596–1610) i Amsterdam som allerede i 1598 trykte reisebeskrivelsen på tre forskjellige språk: nederlandsk, latin og fransk. En tysk versjon kom ut i Nürnberg samme år, en italiensk i Venezia året deretter. Og dette var bare førsteutgavene. Fra et bokhistorisk perspektiv var de Veers ekspedisjonsdagbok en stor suksess og må regnes som en bestselger rundt århundreskiftet 1600.

De Veer lister opp tolv menn: Handelsagenten og skipperen Jacob van Heemskerck, Pieter Pietersz Vos, seg selv, skipslegen M. Hans Vos, Jacob Jansz Sterrenburgh, Lenaert Hendricksz, Laurens Willemsz, Jan Hillebrantsz, Jacob Jansz Hooghwout, Pieter Cornelisz, Jan van Buysen og Jacob Evertsz. Det er to navn som mangler på lista – Claes Andriesz og styrmannen Barentsz. De var blitt igjen oppe i isødet. Bare besetningen visste hvordan det var gått med dem.

Barentsz og Linschoten

Willem Barentsz ble født om lag 1550 på den vestfrisiske øya Terschelling. I likhet med mange andre nederlandske sjøfarere på den tida fikk han sin utdanning innen faget nautikk som ungdom i Amsterdam. Vi vet lite om Barentsz' liv før polarekspedisjonene. Han deltok på flere seilaser i Middelhavet og snakket flere språk – nederlandsk, tysk, engelsk, portugisisk og spansk. Sammen med en astronom og kartograf ved navn Peter Plancius (1552–1622) utga han et kart over Middelhavet. Men det var et annet nærmest ikonisk kart som

VOYAGIE, OFTE
SCHIP-VAERT,
 VAN IAN HVYGHEN VAN
 LINSCHOTEN, van by Noorden om lan-
 ges Noorvvegen de Noortcaep, Laplant, Vinlant,
 Ruslandt, de VVitte Zee, de Custen van Can-
 denoes, Svvetenoes, Pitzora, &c. door de
 Strate ofte Engte van Nassau tot
 voorby de Revier Oby.

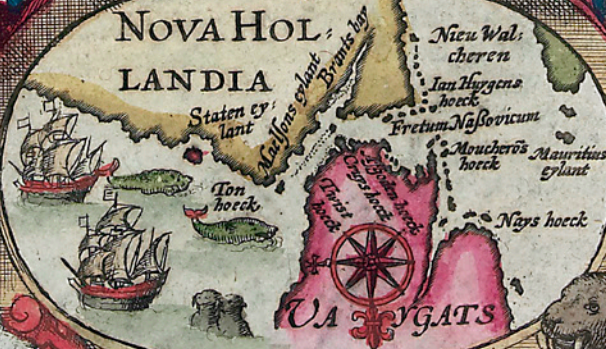
*VVaer inne seer distinctelicken Verbaels-ghetijse be-
 schreven ende aenghewesen wordt, alle t'ghene dat
 hem op de selve Reyse van dach tot dach
 bejeghent en woorghcomen is.*

Met de afbeeldsels van alle de Custen, Hoecken,
 Landen, Opdoeningen, Streckinghen, Courfen,
 Mijlen, ende d'ander merckelicke dingen meer:
 Gelijk als hy't alles selfs sictelicken en waerach-
 telicken nae't leven uytgevorpen ende ghean-
 noteert heeft, &c. Anno 1594. en 1595.

Ghedrukt tot Franeker,
 By GERARD KETEL,

Ioannes a Doetechum, Baptista a Doetec. fecerunt

NOVA HOL-
 LANDIA

VA
 VYGATS

← Figur 1. Tittelsiden av Jan Huygen van Linschoten: *Voyagie, ofte schip-vaert, van Ian Huyghen van Linschoten, van by Noorden om langes Noorwegen de Noortcaep, Laplant, Vinlant, Russlandt, de Witte Zee, de Custen van Candenoës, Swetenoës, Pitzora, &c. door de Strate ofte Engte van Nassau tot voorby de Revier Oby: Waer inne seer distinctelicken Verbaels-ghewijse beschreven ende aenghewesen wordt, alle t'ghene dat hem op de selve Reyse van dach tot dach bejehent en voorghecomen is: Met de afbeeldtsels van alle de Custen, Hoecken, Landen, Opdoeningen, Streckinghen, Coursen, Mijlen, ende d'ander merckelicke dingen meer: Gelijk als hyt alles selfs sichtelicken en[de] waerachtelicken nae't leven uytgeworpen ende gheannoteert heeft &c.: Anno 1594. en[de] 1595* (Franeker 1601).
Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. Versjonen som er avtrykt her, er foreløpig ikke tilgjengelig via Nasjonalbibliotekets nettsider.

→ Kart side 82–83. Figur 2. Kart i Jan Huygen van Linschoten: *Voyagie, ofte schip-vaert [...]*. Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. Versjonen som er gjengitt her, er foreløpig ikke tilgjengelig via Nasjonalbibliotekets nettsider. Universitetsbiblioteket ved UiT Norges arktiske universitet eier et eksemplar som er ikke fargelagt. Denne versjonen av kartet måler 29,7 x 34,7 cm:
<https://hdl.handle.net/10037.2/40>

→ → Kart side 84–85. Figur 3. Kart over Vardøhus i Jan Huygen van Linschoten: *Voyagie, ofte schip-vaert [...]*. Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. Versjonen som er gjengitt her, er foreløpig ikke tilgjengelig via Nasjonalbibliotekets nettsider.

Waerachtige verthooninge ende gelegentheit van de Custen, streckingen ende coursen, van Hollandt af, be Noordten om door d'Enckte van Nassau, tot voorby de Revier Oby gelyck als het alles geannotteert ende bevaren is geweest, door Jan Huygen van Linschoten de jaren van 1594. ende 1595. etc.

Duytsche mylen 15. in een graedt

10. 20. 30. 40. 50. 60.

Ioan. a Doct. Bapt. D. fct.

Samoetarium qui cis et trans fretum Nassoviae omnem eam orbis septentrionalis tractum incolunt qua a flum. Pitzora ad flumen usque Oby protendi; tur facies habitus et traha qui; bus addito rangifero quoda mirae celeritatis animal est utuntur transmittendo itineri, et simu; lachra quorum e ligno magna illi passim est copia reiecta et prodita a Ioannes Hugo. Linschotus priori navigatione Anno 1594.

Waerachtige afbeeldinge ende gedaente der Samoieden, de haer onthoudende zyn op Nova Zembla, Vuygatz, en t'lant van by zuyden de Enckte van Nassau, te weten van Pitzora af tot voorby de Revier Oby, en soo gelyck als de selfde rydende zyn, met haere sleetkens ende ingespannen tamme Rheenen, mits gaders de gedaente haerder afgonden ofte houten beelden, soo alsse op veel hoecken en clippen, by meichte stonden, gelyck als sulcks alles ondeckt ende sichtelycken d'eerste reyfe ondervonden is door Jan Huygen van Linschoten int Iacr 1594.

Buyten den ho
eylanigen off
zee, naer t

Vera deliniatio et situs insula
Wardhuysia ex inspectione ocu-
lari efformata per Ioannem
Hugonis Linschotanium
Anno 1594.

Wacrachtighe afbeeldinghe en
gedaente, van t'eylant en de
geleegentheyte van Wardhuys,
alles nae t'ooch uytgeworpen,
door Iaan Huygen van Lin-
schoten Anno 1594.
I a D. B a D. fecerunt

De vestige lant t welcke streckt westwaert aen naer de Noordkyn toe.

Van desen hoeck af voortaren, soo begint het lant wier
schijder
sch verhevender te worden, doch altemaal beven op van dit maek-
sel en gedaente, vertoont hem altemals met ghesceckende hoe-
ken, en begint temets wer o. s. o. w. n. w. en o. en w. heen te
strecken

T'lant vanden hoeck van Candanoes.

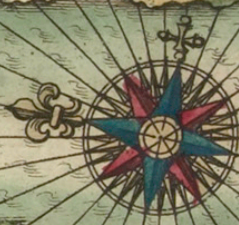
Of wat mer daer van af, sghlind n. n. w. aen op 12. n. 10. en g. vanc
en streckt meest n. n. w. en s. f. o. soo verde als men van
was acnde water cant binnckende, ghesch wille sant strand

unt XII. mihare a promontorio Candanoes;
monium sicut
t gelicgen lyn oft twaelf mylen, by sijt oofsen
gnaemt, door N. inschoten.

Van dit eyland, loyt noch een delyc
 affscheytsel, en daer naer ist een
 oopenbaere ant van Keger ofte t'visschers
 eyland toe

WARDHUY'S De Kerck t Slot

De princepael ree
 om te anckeren

Van desen boeck af, soo loopt het land met eenen grooten inwyck ofte bocht, naer Winc voert. Marcker voert en Ofter
 haven toe, alwaer t' ankeren begint wytwarts aen te strecken, naer t'ant van Keger, ofte t'visschers eyland toe

Wesende alhier t'sch
 spande, was hem h
 ende g. waerom leg
 mylen wechds, t're

Verthoemnghe want boven voer t'
 hebben naer t' ooch, tot de wester h

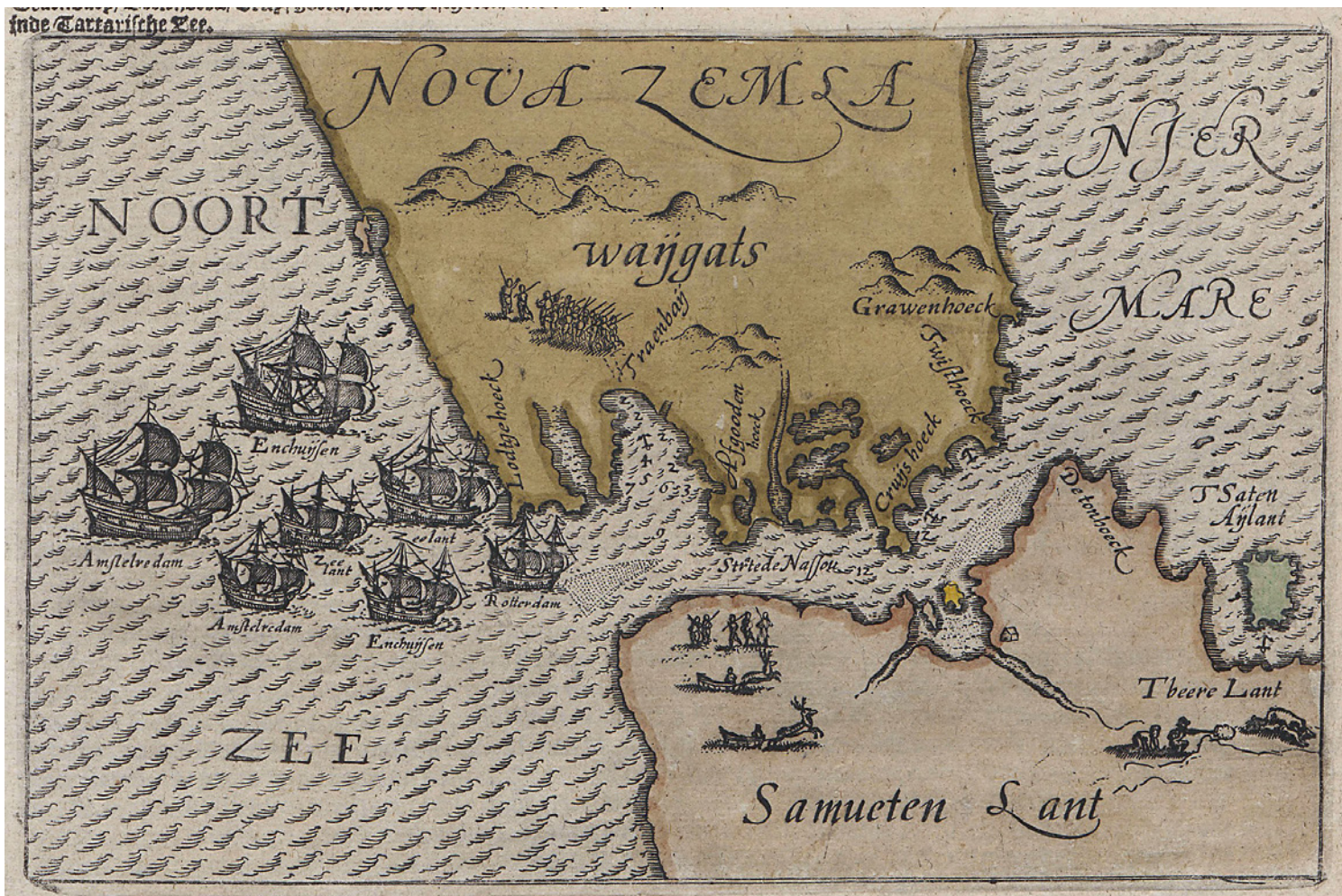
Wesende t'schip alhier, een n
 diepte, verthoent hem dit l
 byde zyden beoogen const, en

Van hier af soo strecken t'ant, noch s. o. waert heen, soo ver als men
 sien conste, alwaer naer het schen lechachich land.

Vera apparitio et aspectus regionis ad actum
 sio vrisus h
 waerachthghe verthoemnghe en gedaente, want lan
 den boeck van Camdenors

Figur 4. Kart i andreutgaven av Gerrit de Veer: *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien* [...] (Amsterdam 1605). Digitalisering: Radboud Universiteit Nijmegen. https://www.extern.ubn.ru.nl/BookReader/MMUBN000000_248643460/#page/34/mode/2up

skulle gjøre han kjent – det såkalte Barentszkartet (FIGUR 7).

I 1594 dro Barentsz på den første av tre skjebnesvangre reiser på leting etter Nordøstpassasjen. Han hadde blitt hyra inn som kaptein på ei skute oppkalt etter kjøpmennenes og hastighetens gud Merkur. Det klingende navnet *Mercurius* symboliserte oppdraget. Det gjaldt å finne den raskeste veien til rikdommene i øst. Handelsmenn fra Amsterdam og andre nederlandske byer finansierte i alt fire skip som seilte fra Amsterdam og opp langs norskekysten, helt til den markante øygruppa Gjesværstappan ved Nordkapp. Derfra gikk det videre til mer ukjente farvann. Til slutt havnet ekspedisjonsgruppa ved kysten av Novaja Semlja – *nytt land* på russisk. Og det var det for nederlenderne. For Barentsz var øygruppa et steg mot grenselandet til øst, til kinesiske havner og de lukrative handelsmuligheter som fantes der.

Slik skulle det ikke bli. Hverken i 1594 eller i 1595, da de to foregående ekspedisjonene fant sted, maktet sjømennene å finne den ettertraktede passasjen gjennom ishavet. Ekspedisjonsbeskrivelsen til Gerrit de Veer er ikke den eneste vi har. Jan Huyghen van Linschoten (1563–1611) som deltok på den første og andre ekspedisjonen publiserte i 1601 et lignende verk med den tidstypisk utførlige tittelen:

Reise, eller skipsfart av Ian Huyghen van Linschoten, til nord langs Norge til Nordkapp, Lappland, Finland, Russland, Kvitsjøen, kystene til Kapp Kanin, Swetenoos, Petsjora osv. gjennom Nassaustredet eller -sundet helt forbi elva Ob. Inneholdende en særdeles nøyaktig skriftlig skildring av alt det som møtte ham av opplevelser fra dag til dag under selve reisen. Med avbildninger av alle kyster, strøk, land, fangster, strekninger, reiseruter, distanser og andre bemerkelsesverdige ting, akkurat sånn

som han har sett og sannferdig skissert og notert alt dette, etc.

Linschotens bok inneholder en god del kart og illustrasjoner. Alt på tittelsiden (FIGUR 1) finner vi et kart. Innrammet av en hvalross og en isbjørn er det et lite, men detaljert kart over Jugorskisundet, som her kalles for Nassaustredet. Sundet ligger mellom Vajgatsjøya og Jugorskijhalvøya, eller «Nova Hollandia» (Ny Holland). Kompassrosen viser at kartet er orientert mot sør. Sør er oppe og nord nede. To skip er tegnet inn på veien mot øst. Tittelsiden er med sin rike utsmykning en god indikator på hva leseren kunne forvente av innhold. Kartet viser veien og forklarer bakgrunnen for reisen. Oppmerksomme lesere ville med en gang knytte skipene til ekspedisjonen.

Å sette seg selv på kartet

Det var slett ikke uvanlig å sette seg selv på kartet. Dette kunne skje sånn som beskrevet ovenfor, men også på andre måter. Linschoten benyttet seg flere ganger av panoramasekvenser som viser skipenes fremdrift og hvordan omgivelsene forandrer seg. Viktige steder og begivenheter er tegnet inn og beskrives med korte tekster. I tillegg til mange detaljerte panoramakart er hele den første ekspedisjonsruten tegnet inn som stiplet linje i et kart over det nordlige Europa (FIGUR 2). Vi kan følge reisen hele veien fra Amsterdam til Karahavet øst for Novaja Semlja og tilbake til Nederland. Skipet som symboliserer ekspedisjonen, er tegnet inn tre ganger.

Bilder som disse var sensasjonelle, spesielt siden Linschoten kunne påpeke at han hadde oppdaget og sett selv alt han gjenga i teksten, på kart og i illustrasjoner. Sånn sett satte han ikke bare ekspedisjonen han deltok i på kartet, han fremhevet også seg selv som kartskaper og illustratør. Til det formålet brukte Linschoten blant annet kartusjene. Ifølge kartografihistoriker Chet van Duzer er en kartusj «en innrammet del på et kart som inneholder tekst eller dekorative elementer, sammen med bildene som hører til». I dette eksemplet huser kartusjene opplysninger om målestokken og noen etnografiske fremstillinger av nenetsere. Kartusjen i øvre venstre hjørne gir dessuten også en nøyaktig oppsummering av ekspedisjonens rute:

Sannferdig skildring og plassering av kystene, strekningene og reiserutene, fra Holland og nordover gjennom Nassausundet til forbi elva Ob, akkurat

som det har blitt notert og befart, av Jan Huygen van Linschoten i årene 1594 og 1595, osv.

Det som er oppsiktsvekkende med Linschoten sitt kart er at store deler av kartbladet brukes for kartusjene. Det var store formidlingsbehov og det virker nesten som om kartusjenes innhold var viktigere enn den kartografiske fremstillingen. Også kartets plassering i boka er interessant. Her var det riktignok et visst slingringsmonn siden kartene ble trykt opp adskilt. Med mindre teksten ga tydelige signaler om hvor kartene skulle plasseres, så var det forleggeren og bokbinderen som hadde det siste ordet. I Nasjonalbibliotekets eksemplar har kartet fått en plass mellom beskrivelsene av henholdsvis den første og den andre reisen. Det er kartet som fungerer som en slags bro mellom teksten om den første ekspedisjonen, der det er et hav av illustrasjoner, og den mye kortere teksten om den andre ekspedisjonen, som helt mangler illustrasjoner.

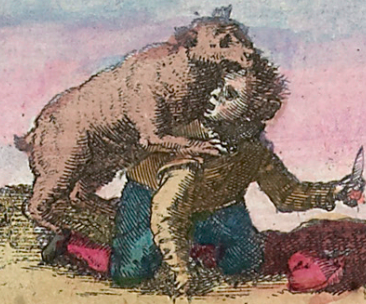
I noen tilfeller rommer kartene flere perspektiv samtidig. Et interessant eksempel er kartet over Vardø. Kompassrosen viser at det er nærmest orientert med Østen (*oriens*) oppe. Øyene nordøst for Vardøya, det vil si Reinøya og Hornøya, er fremstilt slik man ville se dem dersom man hadde stått i Vardø og sett på havet. Det samme gjelder fastlandet som ligger i vestlig retning fra Vardøya. Man må snu kartet opp ned for å se fjellkjedene og kunne lese beskrivelsene av landområdene i Øst-Varanger. Her heter det for eksempel: «Fastlandet som strekker seg mot vest til Nordkinn.» Denne perspektiveringa gjør at kartbetrakteren ser deler av utsikten sånn som Linschoten gjorde. Dette er én forklaring for hvorfor kartet ser så merkelig ut. En annen er at gravøren var nødt til å snu kartet på hodet for å finne plass til den store kartusjen i venstre øvre hjørne. Der står det på latin og nederlandsk:

Troverdig avbildning av formen og plasseringa til øya Vardøhus, tegnet slik Jan Huygen van Linschoten så den ved selvsyn i året 1594.

Under den nederlandske versjonen står de noenlunde kryptiske initialer «I a D. B a D.» og at det var disse som «fecerunt» (har laget) trykkplaten. Fra tittelsiden vet vi at gravørene og kartspesialistene Joannes og Baptista a (van) Doetecum var involvert i produksjonen av bokverket. Også disse to satte seg selv på kartet og formidlet på denne måten sin intellektuelle og håndverksmessige medvirkning. Samtidig var praksisen å oppføre navnet sitt en mulighet å markedsføre tjenestene man

→ Figur 5. Kart over området der bjørneangrepet fant sted i Jan Huygen van Linschoten: *Voyagie, ofte schip-vaert* [...]. Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. Versjonen som er gjengitt her, er foreløpig ikke tilgjengelig via Nasjonalbibliotekets nettsider.

Vera delineatio insulae Ordinum, quatuor
 circiter miliaribus a freto Nassovico
 distantis, una cum adjacentē regione,
 juxta ocularem inspectionem expressa
 per Joannem Hugonis Lin-
 schotanium Anno 1594.

Alhier wordender
 vanden Beir verslon-
 den

Een sant bay

De eerste wyck daer
 wy grancieren lagen

De tweede wyck
 daer wy Iesh
 lagen

Noortwyck

Begreiffnisse van
 de twee verslon-
 den vanden Beir.

DE ZEE VAN TARTARIE
 NIEUWE NOORT ZEE

Waerachtige afbeeldinge ende gedaente
vant Staten eyland met dat byleggende
lant, gelegen omtrent 4. mylen oost;
waerz vande stract ofte enckte vā Nas;
souwen, alles nae t'ooch wytge worpen
door Jan Huygen van Linschoten.

T'vaste lant van nieuw Hollant

Joannes a Doetechun et
Baptista a Doetechun fecerunt

*Pourtraict du meurtre miserable, fait par un cruel, h
sires & comme par deux fois l'avons combatu a toute for
qu'il estoit vivant, non obstant, qu'il estoit blessé, harqueb*

DE PARTIE

horrible, & devorant Ours, qui miserablement a deschiré deux des no-
ce, & estions long temps empeschez, pour le tuer: lequel si long temps
use & batu, ne voulut quitter sa proye.

Figur 6. Isbjørnangrepet i den franske førsteutgaven av de Veers reisebeskrivelse. Girald Le Ver: *Vraye Description de trois Voyages* [...] (Amsterdam 1598).

Digitalisering: Nasjonalbiblioteket. https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digibok_2018120428002 (side 26–27)

tilbød. Og det kom det godt med i Nederland, der lovgivningen for trykking var liberal. Det var stor konkurranse og vilje til teknologisk nyskaping i trykkeriene, som utgjorde en viktig industrigren.

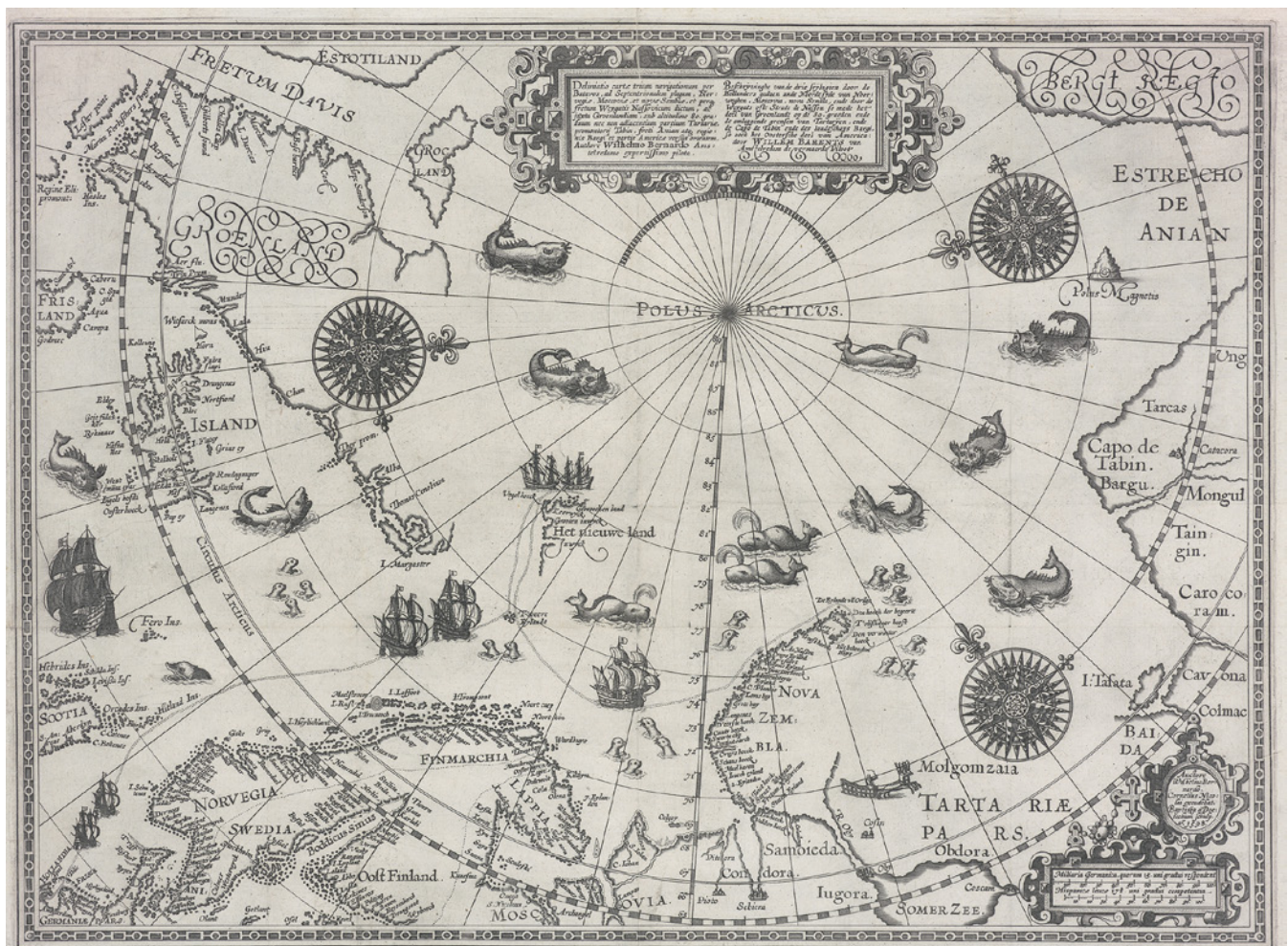
Et dramatisk møte mellom menneske og dyr

Tilbake til de Veers beskrivelse: Illustrasjonene i hans bokverk er mange, men i motsetning til Linschoten er det ikke kartene som spiller hovedrollen. Av totalt 32 kobberstikk er seks kart. Det var opplevelsene ekspedisjonsdeltakerne hadde som fikk størst oppmerksomhet der kobberstikkene ble laget. Det er ikke rart. Overvintringen på Novaja Semlja må ha gjort inntrykk på de Veer og resten av mannskapet. Den nederlandske førsteutgaven ble trykt opp i panoramaformat og kan betegnes som en slags tidlig *coffee table book* der kobberstikkene var avgjørende for valget av format.

Detaljnivået er stort: På ett av kartene (FIGUR 4) ser vi sju nederlandske skip seile i retning Nassaustredet mellom Vajgatsjøya og fastlandet. Ekspedisjonens finansører settes på kartet og nevnes under skipene, med to skip hver til Amsterdam, Enkhuizen og Zeeland pluss ett til Rotterdam. I nedre høyre hjørne er det inntegnet et dødelig møte mellom bjørn og menneske. Bjørnen ble skutt, men ikke før den klarte å drepe to av ekspedisjonsdeltakerne. Denne dramatiske hendelsen fra den andre ekspedisjonen er tatt med i flere illustrasjoner og kart hos De Veer og Linschoten (FIGUR 5 og 6).

Barentsz' ettermæle

Hvorfor var det Barentsz og ikke noen av de andre deltakere som fikk så stort ettermæle? For å svare på det spørsmålet må vi tilbake til begynnelsen. Barentsz var med på alle de tre ekspedisjonene.

Figur 7. Willem Barentsz: «Deliniatio cartae trium navigationum per Batavos, ad Septentrionalem plagam, Norvegiae, Moscoviae, et novae Semblae, et perq[ue] fretum Weygatis Nassovicum dictum, ac juxta Groenlandiam, sub altitudine 80. graduum nec non adiacentium partium Tartariae, promontorij Tabin, freti Anian atq[ue] regionis Bargi et partis Americae versus orientem» (Amsterdam 1598). 27,7 x 36,4 cm.

Digitalisering: UiT Norges arktiske universitet. <https://hdl.handle.net/10037.2/32>

Til tross for at han ikke kom tilbake fra den siste turen, klarte han å sette seg selv og sin siste ekspedisjon på det kartet som må sies å være et av de mest ikoniske over nordområdene og Nordishavet noensinne (FIGUR 7).

I en kartusj i høyre nedre hjørne står det: «Tegnet av Willem Barentsz, trykt av Cornelis Claesz, gravert av Baptista van Doetecum i året 1598.» Hva er det betrakteren ser? I et åpent ishav som vrimler av hvaler og seler avbildes både den geografiske Nordpolen og den magnetiske. Tydelig markert er også seileruten fra Amsterdam nordover til Bjørnøya, og videre nord til et nytt land – Svalbard. Deretter bærer det sørover forbi Bjørnøya og så mot øst, langs Novaja Semljas langstrakte kyst helt til et lite sted der reisen bråstoppet: Overvintringsstedet. *Het behouden Huys*. Det bevarte hus.

Dette huset, påbegynt av skipstømmermannen som døde etter bare noen uker, og ferdigstilt etter mange uker med slit, var avgjørende for at mannskapet kunne redde seg gjennom vinteren. Også Claes Andriesz og Willem Barentsz overlevde vinteren 1596/97, men i juni 1597 ble de alvorlig syke. Begge døde 20. juni 1597. Og mens Andriesz fort ble glemt, ble Barentsz verdenskjent. Helt siden andre halvdel av 1800-tallet er navnet hans tett knyttet til det området hvis utforskning skulle koste han livet. Den kjente tyske kartografen August Heinrich Petermann foreslo navngivinga. Da en storslagen engelsk versjon av de Veers reisebeskrivelse ble gitt ut i 1853, fremmet utgiveren Charles T. Beke forslaget i sitt forord:

Vi er overbeviste om at navigatører fra alle nasjoner vil være enige med oss i at det ikke-navngitte havet (mare innominatum) mellom Svalbard og Novaja Semlja bør gis navnet Spitsbergen- eller Barentshavet, slik det blir kalt på Petermanns kart.

Gjennom stedsnavnene Barentsburg, Barentsøya og ikke minst Barentshavet ble den vestfrisiske sjøfareren og oppdagelsesreisende på nytt satt på kartet, flere hundre år etter sin død.

En tromsøværing spilte forresten en betydelig rolle i Barentsz' posthume berømmelse: I 1871 oppdaget ishavsfareren og hvalfanger Elling Carlsen (1819–1900) rester av vinterkvarteret på Novaja Semlja. Det kunne ikke lenger kalles *det bevarte hus*, men grunnmurene sto fortsatt.

Litteratur:

- Charles T. Beke (utg.). *A True Description of Three Voyages by the North-East Towards Cathay and China [...]*. Hakluyt Society, London, 1853.
- Chet van Duzer. *Frames that Speak. Cartouches on Early Modern Maps*. Brill, Leiden, 2023. <https://doi.org/10.1163/9789004523838>
- Odd Harald Hauge. *Polare tragedier. Om mot, overmot – og død*. Gyldendal, Oslo, 2019.
- Esko Häkli, Juha Nurminen og Nils-Erik Raurala. *Nordostpassagen från vikingar till Nordenskiöld*. Helsingfors universitetsbibliotek – John Nurminens stiftelse, Helsingfors, 1992.
- Matti Lainema og Juha Nurminen. *Ultima Thule. Oppdagelsesreiser i Arktis*. Schibsted, Oslo, 2010.
- Inez Boon Ulfshby. *Willem Barentsz' siste reise. Etter Gerrit de Veers beskrivelse fra 1598*. Aschehoug, Oslo, 1997.

Forfatter:

Andreas Klein er førstebibliotekar ved Universitetsbiblioteket, UiT Norges arktiske universitet. Kleins forskningsinteresser er bok-, bibliotek- og vitenskapshistorie med fokus på tidlig nytid. Doktorgradsavhandlinga hans handlet om tilblivelsen av det første

vitenskapelige bokverk om samene, Johannes Schefferus' *Lapponia* (1673).

E-post: andreas.klein@uit.no

